

Проф. Лазо М. Костић

ЧИЈА ЈЕ БОСНА?

МИШЉЕЊА СТРАНИХ НАУЧНИКА И
ПОЛИТИЧАРА О ЕТНИЧКОЈ ПРИПАДНОСТИ
БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ИЗДАЊЕ ЧАСОПИСА
“БРАТСТВО”
Торонто, 1955.

Штампарија
“Кападског Србобрана”
Органа
Српске Народне Одбране
у Канади.

ПРЕДГОВОР

И ово моје делце, као и сва друга изашла после Рата, има само један циљ: да послужи моме напаћеном народу у отсудном моменту који га не може мимоићи. Никакав други циљ немам, нити сам имао. Политичке амбиције су ми потпуно стране, а материјалне користи ниједан писац у емиграцији не може да очекује. Ја сам срећан кад могу без икаквог хонорара, чак и без икакве накнаде трошкова, да публикујем своје ствари, које у великом броју у мојим фијокама чаме, а за које верујем да би биле од велике користи за Српство.

За публикување овог рада пуна заслуга припада осведоченом српском патриоти г. Алији С. Коњхоџићу, који је предузео један посао пун ризика и разних сметња. Али то одговара његовој мисији, коју он кроз “Братство” тако интензивно испуњава. За мене није било ништа природније него да њему поверим издавање ове књиге и да с њим поделим успех ако га буде, а неуспех и мане књиге да задржим искључиво за себе.

Ја ћу бити захвалан сваком читаоцу ако ми какву евентуалну допуну или примедбу саопшти преко “Братства“. А бићу захвалан и свакоме ономе ко књигу пажљиво прочита. Веће награде за писца од те нема.

Нека је у велики и добри час!

6 октобра 1954.
Швајцарска.

Л. М. Костић.

I. УВОДНЕ РЕЧИ

Радећи на неким проблемима наше националне тематике, често сам наилазио и на извесна обавештења о Босни и Херцеговини, која нисам тражио а једва и очекивао. Многа су од њих имала еминентан национални значај. Ја сам ипак прелазио преко њих, јер су ме други послови интересовали.

У последње време, међутим, у хрватској емигрантској штампи све су чешће хрватске ревиндикације на целу област Босне и Херцеговине. У корист своје тезе они не могу да изнесу ништа друго већ да су те покрајине имали за време последњег рата, да су им их дали Хитлер и Мусолини, да су због тога навели рат Сједињеним америчким државама и да су своју владавину у тим покрајинама, као уосталом и свуда друго, вршили са свирепостима које модерна историја не памти. Стотине хиљада својих сопствених грађана, зато што су Срби, уништили су на најзверскији начин.

И сад траже да продуже где су стали. Нико се чак од њих и не стиди онога што је рађено, нико и не каже да се то поновити неће. Они просто траже Босну “па Бог”. У отсуству сваких, ма и најудаљенијих, аргумената за своје захтеве, они само изврћу чињенице и износе лажи. Или чак ни то, већ просто узвикују: “Ми се Срба не бојимо. Граница је наша на Дрини”. И то не говори макар ко, већ “главни тајник” странке која аспирира да има огромну већину Хрвата за себе, и у земљи и у иностранству. А њихови фратри вичу: Не дамо Босне, па Бог!

Као да је Босна у њиховим рукама, као да су рат добили, као да су се прославили својом цивилизаторском улогом!

Очигледна је ствар да они тајним каналима своју тезу покрећу и поткрепљују. То чине стално и за све прилике већ више деценија. У томе су мајстори. Док су за време рата Павелић и консорти мразили и пањкали Србе код Немаца и Италијана, тражећи њихово уништење, дотле су то исто радили Крњевић и консортес код Енглеза и њихових савезника. Зато ваљда и узвикује тако гласно да се Срба, баш што се Босне тиче, не боје.

Ми Срби нећемо да будемо ничији конфиденти и ничији пришипетље. Нећемо никога пањкати тајно и наша “права” постављати и бранити на начин да их противник не може ни знати, а камо ли оповргати. Ми немамо разлога да не износимо своја права јавно и отворено пред цео свет. Јер су заиста правда и право на нашој страни.

Нарочито то важи у погледу припадности Босне и Хердеговине. Ако не износимо разлоге зато, то се прво има приписати нашој индоленцији за послове такве врсте, а затим уверењу да су наша права тако евидентна да се не могу спорити, да њихово реализање не може доћи у питање. У своје време нико мањи него пок. Љубомир Стојановић тако нешто је тврдио.

У ствари, то гледиште је погрешно. Кад је непријатељ тако будан и активан, кад не преза ни од лажи ни од подвала, кад није у питању само територијална припадност овој или оној земљи већ опстанак народа милионског броја, његов физички опстанак на који су се Хрвати окомили, онда је наше ћутање не само неразумљиво већ и неодговорно.

Ја сам се зато решио, баш кад су Хрвати поставили тако гласит захтев на ове две покрајине, да бар унапред побележим мишљења странаца на која наиђем. Нека сам после и “максуз” тражио.

Тако је настао овај рад. Он садржи само мишљења странаца, Несрба, о етничкој припадности БиХ, људи потпуно објективних, махом незаинтересованих, најчешће по свом знању позваних и стручних. Мишљења преко којих се не може олако прелазити.

Она су купљена на дохват, ја понављам, али су ипак накнадно сређена и систематисана, тако да изгледа да чине једну повезану целину. Сва сам мишљења дао у преводу, за који сносим пуну одговорност. Ја сам их увек преписивао у оригиналу, како сам их пронашао. И тек код обраде ја сам их преводио.

Да је среће, ја бих дао упоредан текст оригинала и српског превода. То је нажалост немогуће у издавачким приликама у којима се наша емиграција налази. Али за сваки случај страни текстови ће бити сачувани. Уосталом, овде ће бити наведени прецизни цитати сваког дела, тако да ће и друга лица

моћи лако да пронађу и употребе конкретни оригинал, онај који је у даној прилици нарочито интересантан.

Јасна је ствар да је овде искоришћен само један ограничен део респективног материјала. Има га још у великом изобиљу. То могу да купе и други, можда још стручнији од мене. Ако ми буде суђено, ни сам нећу на овоме стати.

Штета је велика што сам много материјала пропустио да прикупим раније. Бог зна да ли ћу га икад више наћи.

Ја сам овде уносио углавном го материјал, “грађу”. Репродуковао сам мисли других људи онако како су дате, избегавајући коликогод је то могуће да уплићем себе. Једино сам морао та мишљења повезивати и рећи по коју реч о писцу. Само тамо где ми је изгледало да читалац неће писца разумети, услед разбивеног контекста или иначе, ја сам давао тумачења колико је могуће мања. Нарочито је ово било потребно код преношења бројних података. То је уосталом дужност сваког статистичара да “бројевима отвори уста”.

Давао сам претежно грађу у сопственим једино преведеним речима, туђих писаца, па нека их употреби за даље студије ко хоће. Ја сам намерно дао само “грађу”, мада бих свакако, и сам могао да је многоструко употребим, само зато да не дам повода Хрватима да понова кажу, као и увек кад им нешто не конвенира: “То је великосрбска пропаганда” или чак “промицба”. Зато сам пустио да говоре странци на свој начин и својим речима (само савесно преведеним, за шта носим одговорност).

То је био разлог да нисам унео директно ниједно гледиште неког Србина, мада су та гледишта понекад, нпр. једног Цвијића или Владимира Ђоровића, далеко стручнија и објективнија него гледишта странаца, који поред све своје стручности ипак нису били тако присни проблему као ови наши научници. Ја сам намерно избегавао српска гледишта да опет не бих дао повода за “великосрбску пропаганду”. Овде су само на два места споменута два српска научника уколико су их страни писци цитирали и њихова гледишта усвојили, али опет не као српска мишљења, већ као мишљења странаца базирана, између осталог, и на научним резултатима Срба. И други

страни писци су од некога преузели или на нечему сазидали своја гледишта. Кад нису сами навели извор, нисам могао ни ја то чинити. Тако изгледају чисто лична гледишта (без обзира да ли су то).

Разуме се да сам употребио и прворазредне хрватске научнике који су, мање-више, отворено заступали српску тезу. Јер се у њихову објективност ту заиста не може сумњати, у објективност нпр. једнога Јагића или Решетара.

Прикупљао сам и преписивао само оне податке са којима се може доказивати српски карактер Босне и Херцеговине, било директно или индиректно. Други ме подаци нису интересовали, јер ја нисам предузео да употребим сва контраверзна мишљења као у некој научној расправи. Ово је пледоаје мога интимног националног гледишта, мога вјерују, а у исто време општег националног става свих Срба до 1918. И како ми је било пријатно кад сам нашао то исто гледиште заступљено код великих иностраних писаца, којима се никаква пристрасност не може пребацити, а исто тако ни инкомпетенција! Гледиште да су БиХ српске земље било је, може се слободно тврдити, *communis opinio* научног света све до уједињења у несрећну Југославију, кад ни ми више нисмо знали шта је чије, па то ни од странаца нисмо могли очекивати.

Понављам да сам тражио и да износим само гледишта која потврђују српску тезу. Да сам наишао нпр. на нека гледишта која би признавала БиХ хрватски карактер, ја их не бих преписивао, то је сасвим јасно. Нека их преписују они којима то користи. Али могу српске читаоце умирити: таква гледишта ја уопште нисам наишао, нити верујем да их има. Мислим гледишта страних научника и политичара од имена. Има фашистичких и нацистичких “писаца” који су то гледиште можда заступали од 1941 до 1945, да би некако оправдали акте насиља својих газда. Не верујем ни да Хрвати дају њима неки значај нити их на терену праве науке смеју употребити.

На том терену наш је став непобитан, јер је уз нас истина и правда. И све што се налази у овом раду, све је то давно речено често још пре пуних сто година. Он не садржи никакве нове и начелно непознате документе. Али он прибира мишљења и изјашњења која су била сасвим разасута у разним језицима, разним земљама, читавој гомили дела издаваних кроз више него

један век. Већину тих мишљења нико од емигрираних Срба није знао, тачне изјаве било кога од тих мишљења једва ако је уопште знао макар ко, сва заједно сакупљена није имао нико, нити је постојао изглед да ће их ма ко сакупити.

У томе ја видим неизлишност овог дела, и бићу срећан ако њиме пружим Србима бар мало оружја у националној борби која их очекује и бар минимално припомогнем у њиховој тешкој ситуацији данашњице, где су остављени од свих и од свакога.

Послове ове врсте многи потцењују као неинтелектуалне, а још мање као научне послове. Истина је да њихови резултати у многоне зависе од среће: може човек понекад претурати читаве томове и не наћи ништа, док други пут сасвим неочекивано наиђе на драгоцен материјал. Може библиотека којом се истраживач служи имати обиље траженог материјала, а може га немати никако. Јер ми не радимо у својој земљи, већ у туђима, које само случајно имају по неку књигу из наше националне тематике. Са стране се не може добити ништа, а не може човек ни да купи све да би и паре имао, јер данашње антикварно књижарство не функционише никако (као нпр. пре рата). Али не само што ови послови захтевају много времена, сразмерно више него ма који други (јер се од стотине прочитаних страна употреби често само једна реченица), већ претпостављају и једну велику рутину и специјално образован њух. Истраживачи су овде налик на истраживаче руда, који најпре морају претпоставити да руде постоје, па да тек онда врше прву сондажу. А грешке су неминовне. Затим долази знање језика и беспрекоран превод, где се једна једина реч не сме употребити ни са мањим ни са већим интензитетом него ју је употребио писац у оригиналу. Итд.

Најзад, и само припремање за штампу пружа доста проблема и тешкоћа. Материјал се не може просто набацивати онако како је скупљен, он се мора распоредити и груписати тако да се књига може читати од почетка до краја, да чини једну “систематску целину”. Практично ће се само поједини подаци истргнути и употребити, али распоред материјала омогућује да се брзо нађе тражени податак, поред тога што он омогућује читање књиге за себе. А разни критерији се могу узети за архитектонику рада. Писцу то задаје много мисли,

и он увек одабира најпогоднији за одређени случај. Читаоци ће већ умети да пронађу његова мерила.

II. СТАНОВНИШТВО ДРЕВНЕ БОСНЕ ПО ЕТНИЧКОМ КАРАКТЕРУ

Један од највећих слависта свих времена и свих народа, Ватрослав Јагић, Хрват али професор многих европских универзитета (Одесе, Берлина, Петрограда, Беча) и редован члан свих словенских академија наука, казао је на једном месту 1): “У Босни је, према нашем знању, већ за време бана Нинослава употребљаван израз Србљин, испрва бар у религиозном значењу за православне (можда и патарене) наспрам католичким Дубровчанима који су звати влах”. (Обе речи и Србљин и Влах наводи Јагић у старој ћирилици иако је текст расправе немачки; јамачно хоће да их репродукује као што су нађени у хисториским документима. Он тврди да је израз Србин употребљаван већ под баном Нинославом, колико он зна, шта значи да је могао бити и раније употребљаван).

Професор славистике на Бечком универзитету, Дубровчанин и католик Милан Решетар, писао је такође у Јагићевом Архиву XIII 2). о најстаријим босанским споменицима, па је навео: “Босански бан Нинослав обележава у три повеље из година 1234-1249 своје поданике више пута именом Срби и никако друкчије” (Франц Миклошић, Монумена Србика, 25, 29, 33). У уговорима закљученим 1333 између Босне и Дубровника каже бан Стефан Котроманић да су две српске повеље састављене и две латинске (исто дело 107). Године 1407 спомиње Херцеговац Прбислав Похватић једно своје писмо као српско писмо (Медо Пуцић, Споменици српски, II, 51). Године 1418 дели кнез Гргур Вукосавић, чија је област била у Стањо (?) своје људе на Влахе и Србе (Миклошић, цит. дело, 281); то исто, сасвим исто, чине доцније: године 1434 Јурај војвода Дољњих Крај у Босни (цит. дело 378), године 1451 кнез Владислав, син херцога Стјепана Косаче (цит. дело 445), а године 1454 сам херцог Стјепан (цит. дело 467).

Професор Јагић је на другом месту, приказујући једну повељу Кулина Бана из 1189, равно два века пре Косова, истакао да је тако лепо што се језика пише састављена, да се мора веровати да су још давно пре њега писали ћирилицом “а народнијем језиком српскијем” (књига под 75).

На једном трећем месту (под 84, стр. 37 II тома), Јагић налази богомилство код Бугара и код Срба у Босни (ни једном речју не спомиње ту Хрвате).

У великој Историји света која је у девет томова изашла почетком овога века стоји у истом тому стр. 289 3). ово: ”Ако би се хтело замерити Цару Душану да је чинио политичке грешке, то би била само та, што он није целом својом снагом настојао да добије Босну, где је живело чисто српско становништво. Зато што Босна није никад била цела сједињена са Србијом, ту се развио један партикуларистички дух, који је ускоро после Душанове смрти довео до оснивања босанског краљевства под Твртком”. На даље две стране каже писац да су после Душанове смрти једна провинција за другом отпадале од Српског царства. “Српска племена сад су следила партикуларистичке циљеве. То важи и за племенски сродну Босну, која није никад цела припадала Србији... Истина је да су се доцније босански владари изјаснили изречно као Срби и потомци Немањића. Али су они ипак ишли својим посебним путевима...”

О становништву Херцеговине бележи католички архиепископ Могилева Сиестренчевић у својим ученим Испитивањима о пореклу Сармата, Славона и Словена пре једно 150 година. 5). “Кнежевина Захумље беше грана дубровачке (кнежине). Поља јој се простираху до обале Оронта (Неретве?); њена обала досезаше до Пагана (Неретвљана); брдовити и северни део земље до Хрватске, која се ограничавала обалом Цетине, а с друге стране до Србије. Становници су били романски колонисти, које је населио Диоклецијан, али су сви били одведени у ропство и одвучени собом од Авара. Ту су Срби дошли на њихова места”.

У књ, I, стр. 127 истог дела стоји: “Бели Срби у Босни били су крштени године 867”.

Швајцарски публициста Питар, који се доцније на више места цитира (под 13), у истој расправи наводи који су све народи владали Босном (Готи, Хрвати, Хуни, Авари, Срби), па каже (стр. 27): “Изгледа да ни једни ни други (ниједни од ових) сем Срба... нису дали Босни и Херцеговини него врло мало

од своје крви, у истој сразмери можда колико ће и Турци доцније дати, кад дође на њих ред да земљу освоје”...

За време у почетку XVI века, пре Мохачке битке, каже под 104 (цитирани Габриел Шарм, ултрамонтанац: “Што се тиче хришћана грчко-источних, који су имали већину над католицима Херцеговине и Босне, њихова канонска ситуација беше међутим нижа него ових последњих” (стр. 631).

Да је становништво Босне и у доцнијим вековима, под Турцима било српско, доказ су стално цитирани стихови Матије Антуна Релковића из XVIII века. Пустимо да о томе говори загребачки, а доцније прашки професор Драгутин Прохаска године 1908 4): “Босна је одувijek са Славонијом била у свези. Из Босне населило се највише данашњих житеља Славоније, и то баш тијekom прошлих вјекова, од 16-18 вијека. Из Босне понесоше ти људи и успомену на културне неке тековине, особито на писмо-босанчицу. Јасна потврда код Релковића:

Ваши стари јесу књигу знали,
Србски штили а србски писали!”

Нису се само Срби Босне и Херцеговине селили из тих земаља у суседне области, већ је често било и повратника. О томе бележи Сипријан Робер у књизи цитираној под 18 (II стр. 9): “Тако се српска раја мало (незнатно) жалила да су се њена браћа из Далмације и аустриске Хрватске често враћала у XVII веку у великом броју према Босни, налазећи јарам неверних спахија блажим од онога хришћанске властеле”...

Да цитирам још једанпут Ватрослава Јагића. У једној својој расправи писаној пре 90 година у загребачком часопису “Књижевник” он описује први смештај Словена на Балкану још у седмом веку, и каже: “У тај сабијени простор намјестише се поменута племена (Срби и Хрвати) тако, да над Савом и Врбасом, идућ Неретвом к југу до Дубровника, становаху свуда што је к Западу Хрвати а од истих граница к југу и истоку Срби. Овако у 7. вијеку”.

б).

Напоследку, цитираћу према белгиском писцу Лавлеју један став, који се налази скоро у свим осталим списима ове врсте и на који сам много пута

наишао. Лавлеј каже 109: “Године 630 Хрвати окупираше садашњу Хрватску, Славонију и север Босне, а 640 Срби, исте крви и истог језика, уништише Аваре и населише Србију, Јужну Босну, Црну Гору и Далмацију. У то време је постављена етничка ситуација тих области онаква каква је још и данас”.

То исто каже немачки етнограф Кобер (113) стр.

132: “Балкан шаље испред себе као свога заступника, као претставника свога живота Србе у Европу. Ово словенско племе које се сад пред нас појављује са једном сасвим особеном, сасвим великом мисијом, надирало је у VII веку преко Саве иза Хрвата и свој племенски предео је сачувао вазда: Босна, Црна Гора, данашња Србија, Северна Арбанија, тј. цео средњобалкански планински масив између мора, Саве и линије Морава-Вардар”.

III. ЧИЈЕ СУ БИЛЕ У ПРОШЛОСТИ БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА?

Мада ја нисам историчар нити умем да рукујем историским материјалом, нити пак сматрам историске аргументе као важне у погледу етничке припадности неке земље (јер на основу тих аргумената највише право на Босну имају Маџарска и Турска), навешћу ипак своје исписе из ове домене, јер могу појединим писцима послужити бар као посредна аргументација. Или још пре могу бар да хрватске лажне тврдње демантују. Верујем да је највећи део овог материјала познат, али сам ја и њега, као и сав други материјал црпео директно из публикација које наводим.

Почећу прво са попом Дукљанином, и мада његов летопис имам у редакцији Шишића, ја ћу га овде цитирати преко познатог хрватског историчара и занекача Срба уопште Вјекослава Клаића. Он у својој књизи Хрвати и Хрватска 71)., стр. 8 каже: “По попу Дукљанину, цело “Словенско краљевство” (Regnum Sclavorum) било је подељено у Приморје и Србију (Maritima et Surbia). Сва земља чије реке са планине утичу у море (Јадранско) спадала је у Приморје, а чије реке теку са планина на север (у Дунав) Србија. Србија (или Загорје, Surbia quae et Transmontana) дели се на Босну, која је сезала од реке Дрине на запад до планине Бораве (ad montem Pini) и на Расу (Рашка земља), која је од Дрине на исток допирала до Лаба и Липљана (на Косову пољу)”.

(По Дукљанину, дакле, Босна је била неспорни део Србије).

Познати далматински историчар Јоханис Луциус, писао је у XVII веку 72).: “Босна пак, која се налази на истоку данашње Хрватске, у време Порфирогенита очигледно је сачињавала предео Србије”.

Ј. П. Шафарик каже у Историји српске књижевности 73).: “Босну именује Константин Порфирогенета као један посебан предео у земљи Србији, ипак под суверенством српског великог жупана. У том одношају могла је да се задржи до Беле Уроша, који ју је уступио Владиславу, сину његове сестре Јелене и маџарског краља Беле II. Тада је постављена као војводство под

маџарским суверенством и маџарски краљеви зваху се отад такође краљевима Раме, како се звала Јужна Босна према реци Рами”.

У једној својој другој кљизи: Словенске старожитности каже Шафарик 74): “Међутим, већ године 1169 владаше Стефан Немања целом земљом (Босном) и именоваше босанске бане. После су се дуго времена Маџари и Срби спорили око Босне. док мало затим зарадова се да је постала краљевина, али кратко време таште славе, јер потпаде онда под турску тиранију”...

Ами Буе каже у цитираној књизи (34), IV том, 30: “Увучене између његових (Душанових) земаља и Далмације, Босна и Херцеговина постадоше скоро пре српске земље него маџарске”. ..Тек после несрећне битке на Косову “српски владари изгубише сав свој утицај на Босну”.

Даље каже на страни 107 истог тома: “Ова земља некад српска, имала је седам краљева између 1376 и 1463, и управљана је као самостална држава под више или мање стварним сизеренством Маџарске, да би напослетку постала отомански плен”...

На страни 364 истог тома каже: “По доласку Словена, Хрвата и Срба, Босна и Херцеговина су биле, као и Србија под влашћу жупана. После је Босна припадала час Србији час Маџарској, или је сачињавала посебну државу под нечијим сизеренством”.

На следећој страни каже да је чак под деспотом Ђурђем један део Босне, нпр. Сребреница, потпадала под њим.

Маџарски етнограф Сана каже на страни 23 дела под 115: “Твртко је разумео праву опасност која је лежала у јуришном напредовању турских хорда. Да би им могао да се супростави са једном одговарајућом великом снагом, он је хтео да по други пут створи великосрпско царство...”

Швајцарски професор Кинкел каже у студији наведеној под 38). стр. 17: “У седмом веку дође земља, као сродна по племену, под власт краљева велико-српске државе. Кад је Србија сузбијена од Османлија, Босна се одржа скоро једно столеће, од 1376-1463 као самостално краљевство иако је морала и тада плаћати султану трибут”.

1790 године је хрватски сабор дао нунцијама један упут који је онда узакоњен на заједничком сабору у Пожуну. У том упуту стоји: Докле се не добију натраг они делови Хрватске који су данас под влашћу Венеције (Далмација) и Турске (Босна до Врбаса и Херцеговина до доње Неретве)...” (примаће Хрватска наређења Маџарске итд). Вид. књигу цитирану под 85, стр. 64.

Хрватски политичар Шиме Маџура, члан Неодвисне народне странке (Обзораш), у критици програма “странке права” рекао је 1891 године да хрватске територијалне тежње, засноване тобоже на неким историским правима не одговарају историји” како баш “историци тврде”. “Гледе земљишног обсега, разликују и историци и политичари реални од виртуелнога обсега краљевина Далмације, Хрватске и Славоније. У реални обсега спадају данашња Хрватска и Славонија, затим град Риека са котаром. У виртуелни пак Међумурје, Далмација, Кварнерски отоци, дио Истре и они диелови Босне, који су од некада спадали на краљевину Хрватску”. Затим изречно каже да остали делови Босне и цела Херцеговина уопште не спадају ни у “виртуелни обсега краљевина Далмације, Хрватске и Славоније”. 76).

Швајцарска социјална радница Катарина Штурценекер, спомињући у једној својој књизи БиХ 77)., увек их карактерише као “српску праземљу”, — “српске праземље” итд. Разуме се да њене изјаве немају значај историских доказа, али су оне одјек општег схватања европске публицистике из времена Првог светског рата.

Немачки књижевник Карл Браун, каже у предговору Герхардовога превода српских народних песама 78). ово: “Учинила би се неправда старосрпској нацији кад би се идентифицирала са садашњом малом кнежевином Србијом. ..У време њеног највишег цвата, после освајања храброга Стефана Душана, половином XIV века, обухватало је српско царство не само кнежевину у којој моментано Милан Обреновић IV влада, него још такође: 1. Рашку, отаџбину Раца; 2. Примордију (?); 3. Бугарску; 4. Горњу Македонију; 5. Далмацију и пре свега 6. Босну. И старе јуначке песме, које славе нејаког Уроша, цара Душана и Краљевића Марка, не ограничују се само на уски предео између Дрине, Саве Дунава и Тимока; оне певају и о Ибру, Вардару, Неретви итд., као и о градовима Дубровнику, Сарајеву, Мостару, Призрену, Драчу, Скадру,

Травнику итд. И данас још простире се предео српског језика и српских народних песама далеко иза граница Миланове владе. Кад би се данас повратио Душан, не би му тешко било да опет образује једно српско царство.

IV. ПИСЦИ КОЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ УТВРЂУЈУ САМО СРБЕ

Јосиф Добровски, први научник слависта, назван “отац славистике” у једном писму писаном Јернеју Копитару почетком прошлог века (22). каже и. о.:

“О географским називима мало се ја бринем. Та забога Дубровчани, Македонци и Босанци су Срби.....”

Велики италијански књижевник и патриота Никола Томазо казао је и. о. ово (24): “Којој грани словенског племена које се још правије одликује српским именом, којој грани припадају Босна и Херцеговина, и Црна Гора, и Далмација, сем италијанских колонија које настањују обалу? Босна... много векова беше део Србије, али је имала свој пут. Српска, ја то понављам, раса је... Пошто је угашено српско име, очува Босна своје, и посебан грб: месец и звезду”.

У истом делу, стр. 24, каже даље: “Од пет милиона Срба (писано 1842) који разасути живе у Турској, у Маџарској, у Срему, и Славонци, и Хрвати, и Далматинци, један милион следи турску веру, један латински обред, а три милиона грчки. Желећи уједињење разасутих чланова и да сви по својој вољи слушају једну вољу (да буду потчињени једној власти) ја желим славу и Грчкој и Србији, двома одабраним деловима људске породице”.

Карл Браун у предговору Герхардових српских народних песама (78).., на страни 33, каже следеће: “Изван (Србије) ми налазимо српско племе бројно заступљено и у Турској и у Аустро-Угарској. У Турској се налази: у Босни, у Херцеговини, Горњој Македонији, Старој Србији, у североисточној Арбанији и у Црној Гори. У Аустро-Угарској: у Далмацији, Хрватској, Славонији, једном делу Истре, некадашњој Војној Граници, Банату и у горњем току Дунава све до СентАндрејских острва.

Тврди се, да укупан број Срба (који уосталом нису само територијално него и верски подељени, јер се налазе, иако грчко-источна црква обухвата велику већину, и латински или римски Хришћани, Мухамеданци и разне секте) тврди се да укупан број Срба износи шест до седам милиона душа. То

ипак почива на приближној процени. Пописивао их није нико”. (Заиста до 1921 нису Срби били пописивани у свим пределима где живе. ЛМК).

Отац немачке филологије, један од два брата Грима, Јакоб, писао је 1815 23): “Србима називамо правилније оно што се иначе Илирцима назива, словенску народну грану, јаку око пет милиона, која станује почев од крањске границе ка југу Купе и Саве доле све до старог Акроцераунија и Хемуса (Балкана, ЛМК), и од Јадранског мора до бугарског Тимока, а по својим колонијама такође је насељена у Славонији и Јужној Маџарској до Сент-Андреје код Будима”...

У предговору Вукове граматике, 1824, 29)., даје он прецизнија обавештења о томе. Прво ћемо навести једну примедбу: “Становништво од околу пет милиона да се овако израчунати: три милиона несједињених Грка (тј. православних, ЛМК) (један милион у Србији, један у Маџарској, један у Босни, Херцеговини, Црној Гори, Далмацији); од остала два милиона живе две трећине у Босни, који се зову Турци према својој вери мада ни хиљадети међу њима не говори турски; једна трећина је католичка, и станује у Босни, Далмацији, Славонији и Хрватској”.

Прелазећи на језик, Грим каже у истом предговору 29): “Утврдивши да горе Купа, доле Котор, позади Тимок деле српски дијалект од словенског, арбанашког, бугарског, то се његов предео простире на следеће земље:

1). Југоисточна Хрватска, јер провинцијални Хрвати спадају ка Крањцима, чији (словеначки) дијалекат чисто говоре.

2). Далмација. Становници су делом латинског делом грчког вероисповедања.

3). Славонија између Хрватске, Босне, Србије; у овом малом крају, који једини продужује да носи име целог великог племена, влада, као и у Хрватској, кроз латински обред.

4). Босна, великим делом турске вере, али има и латинских и грчких Бошњака... Она обухвата, узевши уопште и југоисточне земље српског језика, Херцеговину и Црну Гору.

5). Србија у ужем смислу, највећим делом подложна Турцима, али ипак један део стоји под Аустријом, нарочито Срем и Банат, а у 17 и 18 веку извршене су велике сеобе турских Срба у Маџарску, у чијим су се јужним пределима населили”. (Под Банатом и Грим, као и многи други тадашњи писци подразумевају и Бачку. У једном писму Копитара Августу Поту стоји: Шафарик је био тада директор школе у Новом Саду, Банат). 30).

Велики немачки филолог Јохан Северин Фатер писао је пре више од сто година 25). и.о.: “Ми бројимо у Славеносрбе:

1). Србе у ужем смислу или Србијанце, у некадашњој краљевини Србији, садашњој турској провинцији Серф-вилајет, на обе стране Мораве, између Тимока, Дрине, Балкана, Саве и Дунава. Један велики део отселио се још раније у аустриску Славонију и Јужну Маџарску. Они су готово сви грчког обреда.

2). Босанце између Дрине, Врбаса, Саве, Далмације и Балкана. Многи су прешли на Ислам, али су ипак највећим делом сачували словенски језик и обичаје. Највећи део, међутим, исповеда грчки култ, само мало њих западни.

3). Црногорци, у Турској Арбанији између црногорских брда, од Босне према морској обали до Бара, сви грчког обреда.

4). Славонци, у аустриској краљевини Славонији и војводству сремском, делом грчког делом латинског обреда.

5). Далматинци, уздуж Јадранског мора, у окрузима Задар, Сплит, Дубровник и Котор, као и прибрежним острвима, готово сви исповедају римски обред.

Српски језик говоре сви ови народи са неким веома малим отступањима у дијалекту.... Прави српски језик дели се у три дијалекта: херцеговачки, ресавски и сремски. Босански се не разликује од српскога готово ништа. Славонски је само једна нијанса српскога. Далматински је дијалект прилично модифициран утицајем суседне Италије, нарочито у језику обичног народа”.

Професор Виганд, цитиран на другом месту (94) каже на стр. 17 предавања: “Српски народ је веће племе балканских Словена, он је такође

много већи него што широка публика у Немачкој обично прихваћа, јер Срби краљевине Србије само су мањи његов део; ту спадају још Срби из Јужне Маџарске (Банат, Срем), даље Хрватска и Славонија, онда Босна, Херцеговина, Црна Гора, Далмација и унутрашњост Истре”.....

Стр. 18: “Ако Ви (каже публици) посматрате предео повезан заједничким језиком, онда се показује једно далеко пространство са 7-8 милиона становника, који ће се пре а после сјединити у једну политичку целину; бар национална настојања Срба томе стреме”.

Руски и пољски књижевни хисторичари Пипин и Спасович у другој половини прошлог века издали су Историју словенских књижевности, најбољу која је до данас изашла. У уводу тог свог великог дела у три тома дају писци обавештења о историји и етнографији Словена, па наводе и њихов географски распоред и њихове бројне односе према резултатима науке до њиховог доба. Њихово дело, првобитно на руском језику, преведено је на неколико страних језика. Из немачког превода цитираног под 7). даћемо неколико цитата.

Стр. 12-13: “Западно од Бугара шири се српско племе све до Јадранског мора и образује компактно становништво у северозападном делу Балканског полуострва као и југу Аустро-угарске монархије”... “Срби у ужем смислу настањују, изузев кнежевину Србију и Црну Гору, још Босну, Херцеговину, Турску-Хрватску, Далмацију, један део Истре, Славонију, негдашњу Војну Границу, Срем, Бачку, Банат и допиру прилично далеко у унутрашњост Маџарске. То су, дакле, Срби, Босанци, Херцеговци, Црногорци, Далматинци, Дубровчани, Чиче (у Истри), Ускоци, Граничари итд. Сем тога постоје српске колоније у Русији, Херсонска губернија (куда је 1751-1753 емигрирало српско становништво Славоније и Јужне Маџарске), затим у Турској, под Бугарима и Арбанасима, у тзв. Старој Србији. — Једна друга грана Срба, Хрвати заузимају у ужој Хрватској целу вараждинску и крижевачку жупанију, даље један велики део загребачке, салатске и шомоћске. Сем тога њихове насеобине допиру још и у западну Маџарску чак до Пожуна; језик ових последњих разликује се мало од чисто хрватског. Уосталом име Хрват допире далеко иза правог племенског предела њиховог,

јер се и српски становници Турске Хрватске, северног Приморја и острва тако називају...

Он затим цитира разне писце и статистике које се баве распоредом становништва према етничким моментима. Прво, разуме се, Шафарика, који је ту праизвор свих писаца, па онда остале: Чернинга, Бракелија итд. Они су употребљени на другом месту, и сви се односе на половину прошлог столећа. Као “најновији” податак Пипин-Спасович цитирају Руса Будиловича из год. 1875. Он већ католике сматра Хрватима, а одваја Србе православне са нешто преко три и по милиона “турцизиране Србе” са округло (како он наводи) пола милиона.

Берлински професор Хајнрих Бергханс у свом опису свих народа света према пореклу и сродству, дакле у једној сасвим стручној књизи од пре једног века и нешто више 42)., врши између осталог, поделу Словена на Западне и Источне Словене. У источне Словене спадају Руси, Бугари и “ИлироСрби”.

За Илиро-Србе каже: “У овај одељак словенског света спадају: а) Илири под аустриском државном влашћу. Они се деле на 1) Словенце или Винде, 2) Хорвате или Кроате, у пределу названом по њима Хрватска, али такође и у многим људством богатим колонијама западног дела Маџарске;

б) Србе, који настањују сав предео који граничи на северу са Илирцима и Маџарима, на југу са Арбанасима, на западу са Јадранским морем, а на истоку са Бугарима. Тамо, дакле, спадају: највећи део Истре, цела Далмација, аустриска Војна Граница скоро цела, један део Јужне Маџарске (ту је спадала и Славонија, ЛМК), цела Босна, и цела Србија! Срби су, дакле, подељени под аустриско и османско суверенство. Локални називи су: Далматинци, Морачаци, Црногорци, Босанци; они не указују на неку деобу језика, јер Срби говоре свуда један исти дијалекат, који се од Илираца тамо-амо разликује у изговору”.

Румунска списатељка Дора Дистрија (ћерка бана Михаила Гике) пише пре 90 година 43): “Устанак Срба против отоманске власти у почетку нашег века и образовање кнежевине Србије, што је било последица тога, изазвали су пажњу Запада на један од најважнијих народа источног полуострва.

Одељак словенске расе који носи име Словена југоисточних нема достојнијег претставника да буде проучаван него што је то српски народ (Хрвата нема него један милион лица), који (српски народ) заузима Кнежевину, Црну Гору, Босну, Херцеговину, извесне срезове Бугарске и северне Арбаније, Метохију (ранију Србију), Славонију, Далмацију, један део Истре, и који се простире на још неке друге покрајине Аустрије (Бачка, Срем, Банат)”... Затим говори о “ових шест милиона људи”...

Француски публициста Рене Пину, при приказивању Европске кризе проузроковане Анексијом БиХ 20). цитира у овом погледу самога Калаја, најдужег управљача Босне и Херцеговине (као заједничког министра финансија Аустроугарске, под којим су ове две покрајине спадале) и каже између осталог о стању за време окупације: “Страни путници, који су хтели да посете Босну били су... дочекивани са тако дречећим љубазностима, да им нису пуштали да виде ништа друго него званичну фасаду администрације којој је више било стало до тога да германизује земљу него да јој обезбеди развитак. Српска историја, српске традиције, све до српских песама, беше забрањено; никад, за време отоманског режима, није земља претрпела такво тлачење. Све оно што је потсећало на неке везе становника са Србима беше тако строго прогањано да је г. пл. Калај, поставши гувернером ових двеју провинција, забранио своје сопствено дело, у коме је некад био написао: “У Босни и Херцеговини, уз три религије, нема него један народ: српски”.

Скоро две године раније, сам француски писац, Пину заступао је у истом листу 21). канда исто гледиште. Тамо стоји: “Босна и Херцеговина броје 800 хиљада становника православних, 600 муслимана, 300 хиљада католика. Сви су Словени; могло би се чак рећи: сви су Срби”. (Даље каже да се католици сматрају Хрватима, а да су муслимани сви Срби, што се цитира на другом месту).

У једној даљој расправи Рене Пинуа, који се као мало који странац почетком овога столећа бавио проблемима Балкана, а у којој се специјално претреса аустро-српски спор годину дана пре Анексије 27). стоји: “На (географској) карти, садашња краљевина Србија далеко је да испуни простор запремљен расом, народношћу и језиком српским. Он се чак не поклапа више ни са старом, историском Србијом; готово све земље које окружују

произвољне границе које су јој (међународни) уговори дали, српске су као и она сама. Црна Гора је, једнако као Србија, српска држава. Између Дунава и Саве, онај Срем који се открива са висине београдске тврђаве, простране и богате равни, и на северу од Дунава, многи јужни предели старог Темишварског Баната настањени су српским становништвом. На југу, Стара Србија, све до Шар Планине, настањена је Србима православним вечно децимираним муслиманским Арнаутима, она чини део турског Косовског вилајета. Босна и Херцеговина, које номинално зависе од Турске царевине, али које Аустрија окупира и управља, настањене су Србима. Српски је такође, са једном мешавином Арнаута, стари Новопазарски Санџак, којим управља Турска”...

Француски етнограф и оријенталиста Ами Буе, написао је у књизи цитираној под 34, још и ово: (стр. 6 исл.): “Срби обухватају становнике Србије (турски Срб-вилајет, Серблек), Босне, Херцеговине, Црне Горе и један део пашалука Приштина, Пећ и Призрен. У овим последњим крајевима је очигледно да Срби, спојише се са Арнаутима, сами напослетку посташе Арбанаси.....

Садашња Србија броји, према последњим пописима, мало нешто изнад 900 хиљада душа, међу којима фигурирају 11-12 хиљада Муслимана, од којих су 7-8 хиљада Босанци. (Тада су још Турци били у градовима Србије и у неким предграђима. ЛМК).

Стр. 8: Највећа маса Срба неурачунатих у Србију, налазе се у земљама између ове кнежевине и Јадранског мора. Разликују их: на Србе-Бошњаке, на Србе-Морлаке или приморце, на Црногорце, на Србе-Хрваћане, на Србе-Арбанасе.

Стр. 12: “Ако се скупе сви Срби из Турске, из Маџарске, Срема, такође они из Славоније, Хрваћане и Далматинце Србе, стићи ће се до народа од пет милиона. Од тог приближног броја, три милиона су грчке вере, то јест: један милион у Маџарској, 900 хиљада у Србији и један милион у другим земљама. Између остала два милиона, половина (по некима две трећине) постали су мухамеданци у Босни, у Херцеговини, у Арбанији, у Горњој Мезији (Стара Србија, ЛМК) а добра трећина римско-католичка чини Шокце у Славонији,

Турској и Аустриској Хрватској, централној Босни, Далмацији и Дубровачкој земљи”.

Француски публициста Де Клервал, описујући Црну Гору пре скоро сто година, каже на стр. 584 поменутој расправе 17): “Поставимо се на Јадран, у Бар, и с те тачке повуцимо две линије: једну уздуж далматинског архипелага према северозападу у циљу да се постигне јужни најистакнутији део Истре, другу према северо-истоку уздуж брда која деле Србију од Арбаније и Македоније; покушајмо савити ову другу линију према Дунаву да би стигли до утока Тимока. Широки простор обухваћен између две стране угла тако повученог настањен је само једном расом људи, српском или илирском расом”... (И даље каже: “На крају српских земаља, са јужне стране, на врху овог троугла, налази се мала независна држава: то је Црна Гора”. Даљи је опис њој посвећен. ЛМК).

Исти писац Де Клервал у цитираном делу 17). посебно о Херцеговини:

“Херцеговина има плодних равни и могла би да отхрани становништво неколико пута знатније него ово које је данас настањује, а које, како кажу, износи 184 хиљаде. Ово становништво, децимирано анархијом, припада целокупној српској раси и у већини грчкој вери”.

Познати француски слависта Сипријан Робер, професор Славистике у француском колежу у првој половини прошлог века, каже у својој великој књизи Словени Турске 18). између осталог: “Срби по језику и обичајима, Босанци су се разликовали ипак увек од њихових дунавских сународника опоријим карактером; они, сем тога, претендују да надмашују друге Србе племством и чистотом порекла” (II, 1-2).

“Као све српске земље, и Босна је подељена у нахије, које се даље деле на кнежине”. (II, 30).

А још у почетку I, 9) наводи колико у Турској има Словена, нарочито Бугара, “не рачунајући Србе Херцеговине и Босне”.

Чувени француски историчар и публицист, академик (“бесмртни”) Таљандије казао је на једном месту 15): “Г. Рошкијевић, ђенералштабни официр аустриске армије, боравио је петнаест месеци у Босни и Херцеговини

и прешао је у свим правцима. Он је видео сасвим изблиза ове Србе муслимане, Србе православне, Србе католике...”

Књига мајора Рошкијевића цитирана је засебно под 68.

Француско-италијански публициста Убићини писао је пре 90 година (26): “Србија се не завршава на границама мале државе чија је престоница Београд. С ону страну ових граница простиру се предели чисто српски и по раси и по историји: на југу Стара Србија; на западу Босна, Херцеговина, Црна Гора; на северу, одељено од Кнежевине током Саве и Дунава, старо Војводство српско, састављено од Срема, једног дела Славоније и Баната. Једна половина (ових области) припада Турској, друга половина Аустрији. Становништво се дели на два скоро једнака дела: 2,300.000 становника за Турску, 2,700.000 за Аустрију. Једини језик којим се говори и пише, то је српски.

На западу и на истоку српске земље простиру се две компактне групе: једна словенска: Хрвати, на броју од милион душа, сви католици; — друга, потпуно славизирана, Бугари, са три до четири милиона, православни.....”

На следећој страни стоји: “Праведни и према њиховим непријатељима, они (Срби) респектују права својих суседа, и не сањају да силом анкетују Хрвате или Бугаре”...

Познати француски етнограф Лежан, у својој књизи “Етнографија Европске Турске”, изашлој 1861 са упоредним немачким и француским текстом 11). каже на стр. 24-25:

“Сада се деле Срби у Турској на следеће одељке: Србе у ужем смислу, који су почетком овога века опет стекли своју самосталност под Карађорђем и Милошем и приближно 850 хиљада душа броје; — Бошњаке у Босни или старој Босони, која сад обухвата и Турску Хрватску; — Раце у старој краљевини Рашкој тј. око Новог Пазара; — Херцеговце; — Црногорце. Све заједно цени Шафарик на 1,490.000 душа, што ипак, врло вероватно, заостаје за правим бројем, који ми ценимо на 1,660.000”. (Разлика је и у времену кад су ове две евалуације настале. Шафарик је своју процену учинио неколико

деценија пре Лежана, зато је мања. ЛМК). На страни 26 каже између осталог: “Босна, која посматрана етнографски, припада Србији”...

У једном од најзначајнијих компендија географије у прошлом веку, Адријана Валбиса, допуњаваног од других стручњака после његове смрти, стоји у VII издању из године 1883 12): “По националности је (у Босни и Херцеговини), не узимајући у обзир војску, цело становништво српско. По вероисповести су 496.761 православни Хришћани, 448.613 Мухамеданци, 209.391 римски католици и 3.426 Јевреји”.

Француски дипломат и публицист Огист Дозон писао је 1888 уз српске народне песме 44): “Растављен вером на три окрџка, подељен политичком нуждом под разне власти, српска раса има још и ту несрећу да се распростире на бројне пределе, чија различита имена прикривају њено јединство. Србија, Стара Србија, (у садашњим турским вилајетима Косова и Скадра), Босна, Херцеговина, Црна Гора, Далмација са Дубровником, јужни предели Маџарске (Бачка, Срем, Банат), Славонија, Хрватска (делом и са различито обележеним дијалектом), сви ови крајеви, од којих су неки створили краљевства, сви су, у потпуности или делом, обитавалишта српског народа а да ништа не упућује иностранство на то, ако се изузме име нове краљевине која има Београд као престоницу. Етничко и морално јединство, које су вера и политика разбиле, доказује језик и, ако то није много речено, одржава народна поезија”.

Спомињући горе Хрватску, писац даје аднотацију: “Хрвати, који имају одељен развитак хисториски, верски и литерарни, држе се уосталом битно свог народног имена Херват, Херватска”. (Они се, дакле, не узимају у обзир при горњем набрајању. ЛМК).

Француски публициста Едмон Плоши дао је 1881 статистику Јужних Словена у Ревизији оба света 45). Он. налази да Јужних Словена има више од 12 милиона. Од тога даје за Бугаре округлу суму од шест милиона, Хрвате наводи укупно са 1,350.000, а Словенце са 1,210.000. Србе, међутим, рашчлањује на следећи начин:

Кнежевина Србија (по одбитку 1,140.000
100.000 Румуња)

Црна Гора	200.000
Херцеговина	227.000
Босна	780.000
Нови Пазар	120.000
Маџарска, Хрватска, Славонија	1,000.000
Далмација и Истрија	425.000
Укупно:	3,892.000

Срба је нашао три пута више него Хрвата. Коликогод је становника босанско-херцеговачка статистика тада показивала, и Плоши, као и већина тадашњих етнографа Европе, рачунала их је у Србе (док је нпр. у Хрватској, Славонији и Маџарској рачунао само православце као Србе). Далматинци и већи део Истрана за њега су Срби, као и за скоро све друге статистичаре, социологе, етнографе и публицисте тога доба.

Анри Гедо даје потпуно истоветан табеларни преглед Срба у студији наведеној под 41, истичући да то чини “према г. Пикоу, који је ову деликатну статистику подвргао минициезној критици”, та табела показује “садашњи распоред српске расе” (односи се на време око 1875, ЛМК).

Под делом Пикоа писац разуме једну књигу коју је писао француски публициста Емил Пико, али је издао анонимно г. 1873 у “Прагу и Паризу”, под насловом “Срби Маџарске” итд. Цео наслов дат је литератури под 48. Књигу нажалост нисам могао да добијем.

Познати војни писац Ристов, ранији пруски а после швајцарски пуковник и професор војних наука у Цириху, каже у опису рата 1875-76 — 19). страна 30: “Српска племена по језику и по пореклу заузимају далеко највећи део западне половине Европске Турске. Источно се простиру до Нишаве и Карашу (Струма), Стримиона старих који се улива у Орфански залив, јужно до северне границе распрострањености грчког језика и народности. Они обитавају Босну, Херцеговину, стару Македонију. Црногорци и Далматинци, иако нису потчињени Турцима, српског су племена”.

Немачки етнограф Рикард фон Мах казао је на једном месту поводом Берлинског конгреса 14): “Принцип народности повређен је само у српској Босни и српској Херцеговини, које потпадоше под Аустро-Угарску”.

У штандарном етнографском делу “Народи Европе” од два бечка професора Хаберландт, изашлом између двају великих ратова 114). стоји на стр. 87-88: “Шарено сакупљено и помешано словенско становништво Истре — Хрвати, Срби, Ускоци, Чиче, словенизирани Румуњи — јако заостаје у значају по етнографију иза знатно чистије изражене српске националности, коју налазимо у Далмацији, као и у Босни, Херцеговини, Црној Гори и Србији.....”

Стр. 91: “У сваком случају време турске владавине значило је у најмању руку једно строжије изолирање српске нације и народне културе, чиме су западни утицаји држани далеко од њих и патријархално-старинска основна црта беше ванредно учвршћена. У Босни и Херцеговини, које су још дуже биле отсечене од остале Европе него Србија у ужем смислу (од стране Турака), српска народност се баш стога у многим погледу одржала још далеко чишћа и неприкосновенија у упоређењу са националним односима у старој краљевини Србији”.

V. ПИСЦИ КОЈИ ПОСРЕДНО ПРИЗНАЈУ БиХ ИСКЉУЧИВО СРПСКИМА

Први који је предузео да пружи јавности бројну слику словенског света и његов географски распоред, био је један од првих и најбољих слависта уопште, Павле Јосиф Шафарик. Он је то учинио у свом епохалном Словенском народопису у четрдесетим годинама прошлог века, делу које је за три године доживело друго издање 8). Много година, чак и деценија, ово дело се сматрало као једини и најаутентичнији извор сазнања околности које описује. Познати хрватски публициста Имбро Ткалац, који је имао око 20 година када је то дело изашло, а који је био један од хрватских младића највише жељних знања тога доба, пише у својим мемоарима 49):

“Одакле бих могао сазнати статистичке податке о свим гранама словенске расе, да није и опет Шафарик у свом дјелу Народопис словенски, и у својој етнографској карти укупне словенске расе дао Европи исказ тада савременога положаја Словена?”

Ја ово цитирам из још једног разлога: да покажем како су тадашњи Хрвати резултате Шафарикових истраживања примали без поговора, као нешто чему се не може противуречити, као утврђену научну истину. Мислим на Хрвате тога доба.

Нажалост, ја немам то дело Шафариково, али је он цитиран на стотине места. Ја сам овде употребио два цитата, од руских историчара књижевности Пипина и Спасевича 7)., као и од немачког путописца и социолога Ј. Кола, јер је овај у једној својој расправи 9). репродуковао детаљан табеларни преглед Шафарикових података. Кол је само заобљавао бројеве на десет хиљада, док су их Пипин и Спасович давали заобљене на хиљаде, како је несумњиво и Шафарик чинио. Јер ни он није дао праву статистику, нити је она у то време била могућа, а само у правој статистици морају да буду дати прецизни бројеви без икаквог заобљавања. Шафарик је очигледно прво установио који народ где обитава, па онда сакупљао податке о бројним количинама тога краја. Народ је опредељиван према објективном критерију првенствено језику, што се од једног слависте друкчије није могло ни

очекивати. Народна свест још није била развијена код великог дела словенских народа, тако да би се субјективни критеријум могао да употреби.

По својој форми, међутим, Шафарикови бројни подаци имају изглед модерних статистика. Он даје табеларне прегледе и врши груписање одн. класификовање материјала по државама у којима Словени живе, по вероисповести итд., тако да је лако разазнати које је делове народа имао у виду.

Ми се овде морамо ограничити само на делимично репродуковање Шафарикових резултата. Шафарик је нашао Словена укупно близу 80 милиона, од тога садашњих Југословена округло седам милиона и четврт (док Бугаре цени на преко три и по милиона). Од Југословена Срби броје, по њему, 5,294.000 лица, Хрвати 801.000, а Словенци или, како он каже, Винди 1,153.000. По њему, сви су Хрвати католици, а и сви Словенци сем 13 хиљада протестаната. Што се Срба тиче, он је нашао православних 2 милиона 880 хиљада, католика милион 864 хиљаде, муслимана 550 хиљада.

Делећи поједине народе на државе, Шафарик је све Хрвате унео у рубрику Аустрије, а исто тако и све Словенце. Срба је, међутим, нашао у Аустрији два милиона 590 хиљада, у Србији 950 хиљада, у Црној Гори 160 хиљада, у Русији сто хиљада, и у Турској милион 490 хиљада, округло милион и по.

Кад се сви ови бројни подаци доведу у везу, очигледно је да је Шафарик не само босанско-херцеговачке муслимане, већ и босанско-херцеговачке католике сматрао Србима.

Узимајући за подлогу Шафарика, Ј. Кол изводи даље у поменутој студији (под 9, стр. 188): “Срби су више него други Словени разасути у многа мала племена, у Бошњаке, Раце, Далматинце, Морлаке, Црногорце итд. Заједно образују једну масу од пет милиона триста хиљада душа, повезаних јединством језика, крви и обичаја...”

У једној другој студији, писаној 1847-48 и прештампаној у истој књизи (50)., даје податке само о Србима у области Дунава (у сливовима Дунава), дакле без Јужне Србије, Ниша, Далмације, Црне Горе, итд., и каже: “Број

Срба у оквиру Дунавског подручја износи близу три милиона, тј. 750 хиљада у Угарској, 200 хиљада у Војној Граници, више од милиона у Србији и више од 700 хиљада у Босни”. Он је под тим бројем Срба у Босни врло вероватно схваћао целокупно становништво Босне и Херцеговине, које је тада једва прелазило три четврти милиона душа.

Индиректно су износили своја мишљења о етничкој припадности босанско-херцеговачког становништва још и они писци који су своје студије ограничавали само на Турску до Окупације, нарочито ако се радило о бројним подацима којима је даван “статистички” карактер.

Ту спада нпр. пруски и доцније швајцарски пуковник и познати војни писац В. Ристов (име му личи на српско или бугарско мада је чист Прус) кога смо цитирали и на крају претходног одељка. Он у истој књизи о Рату у Турској 1875—76, цитираној под 19, даје на страни 8, дакле још у уводу, бројно стање становништва тадашње Европске Турске “укључујући и вазалне државе Румунију и Србију”. Укупно броји тадашња Турска по Ристову, 18 милиона душа. Као што је укупан број округао, тако су округли и посебни бројеви по расама. Турака је било два милиона и сто хиљада, Румуња четири милиона, Грка милион, Арбанаса пола милиона, Јермена четири сто хиљада, Словена шест милиона двеста хиљада. Спомињући Словене, Ристов у загради прецизира: Срби и Бугари. Колико сматра да има Срба а колико Бугара не каже, али ниједном речју не спомиње Хрвате. Које је територије сматрао као српске а које као бугарске, ни то није јасно. Зна се само да Босну и Херцеговину није сматрао бугарским.

Он наводи да је у Србији било тада нешто око милион триста хиљада душа, од чега милион и сто хиљада Срба. Остатак су Срби БиХ и Старе Србије.

Писац сматра да је у Европској Турској било тада четири и по милиона муслимана, Турака је, међутим, нашао мало више од два милиона, пола милиона Арбанаса од којих нису сви муслимани, затим долазе Цигани, Тартари итд., које спомиње, али им број не износи. Очигледно је да писац цео милион, или чак милион и по муслимана сматра Србима и Бугарима. Први су Босанци, други Помаци.

Један други Немац, историчар Вилхелм Милер, у једној својој студији изашлој 1877 61). сматра да Европска Турска броји око осам и по милиона становника. Он даје чак детаљну поделу по народима, заобљену на стотине, коју је раније (око 1870) обрадио био статистичар Владимир Јакшић. По њима је тада било у Турској Срба 1,871.000, Бугара 1,860.500 (Грка и Арбанаса такође више него по милиона, Турака више од два итд). Хрвата нула. Хришћана око пет милиона, муслимана три и по. Опет око милион и четврт муслимана нетурака, јамачно Срба и Бугара.

Јернеј Копитар пише званично као цензор врховној управи свога надлештва још 1817 46):. “Пет милиона говоре српски, од тога половина аустриски а половина турски поданици... Од аустриских, више него половина је неуједињена..... (То значи православна, ЛМК).

Кад Копитар налази два и по милиона Срба у Турској, то је очигледно да он овде убраја све Босанце и Херцеговце, којих је тада могло бити највише три четврти милиона, а толико исто Срба у Србији. Додавши још сто и више хиљада Црногораца (нека су и они рачунати под Турском), преостаје још опет три четврти милиона у Старој Србији и Македонији. Његови обли бројеви су брижљиво израчунати. Копитар није био макар ко.

Француз Рене Пину је цитиран на неколико места у претходном одељку, где се он отворено и јасно изражава за искључиво српски карактер Босне и Херцеговине. Овде ће се навести још неколико места из његових студија у којима опет заобилазним начином истиче српски, само српски карактер ових покрајина. Тако нпр. у првонаведеној студији цитираној под 20. На страни 871 стоји: “Мала српска краљевина је далеко од тога да обухвати све људе који знају да су Срби и тако се изјашњују и који имају свесну жељу да се прикључе једном заједничком центру. Срби који живе ван терена бројнији су него они којима је Европа дозволила да уђу унутра. Има, око мале Србије, једна пространа Србија “још неослобођена”...

Стр. 875: “Српски народ је подељен на две велике масе скоро једнаке, од којих свака броји приближно по три и по милиона душа. Једна је у Аустро-Угарској, друга образује Краљевину Србију и Црну Гору.

Зато Аустрија хоће анексијом Босне да у аустро-угарском царству постави гравитациони центар српске народности... Анексија Босне није ништа друго него једна етапа у апсорбовању целе српске расе. Али Срба има до Скопља, до Битоља!...”

Напоследку, да цитирамо још једну студију Ренеа Пину у истом угледном часопису 23). посвећену Црној Гори, у којој стоји и.о.: “Од Јадранског мора до Дунава постоји само један народ и то српски, под разним властима” (писано 1910).

Према саопштењу Спиридона Гопчевића у књизи “Истина о Македонији” 63)., Француз Лавале ценио је 1873 године “илирску или српску породицу” на осам милиона душа, од чега спада на Србију милион и по, на Црну Гору 125 хиљада, на Босну и Херцеговину 900 хиљада...

Гопчевић каже даље да Мајер такође у свом Ручном лексикону 64). цени године 1875 илирско-српско племе на око осам милиона, и то у Србији, 1,310.000, у Црној Гори 197 хиљада, у Босни и Херцеговини 1,101.000. ..

Оба писца несумњиво обухватају цело, или скоро цело, становништво БиХ као илирско-српско (са изузетком, може бити, Јевреја, Цигана и неколико Османлија).

Етничку идентичност Срба и Босанаца изгледа да су без резерве признали два немачка писца Хелвалд и Бек у једном опису Турске непосредно пред Окупацију Босне и Херцеговине. На страни 315 те књиге (67) кажу: “Ми смо упознали племенске особености јужних Словена код Срба и Црногораца (тј. у истој књизи, ЛМК), и не сматрамо потребним да осветљавамо са етнографског гледишта, Босанце, Херцеговце и Рашане још једанпут. Што је о онима речено важи и за ове”.

Немачки историчар Леополд фон Ранке у својој “Српској револуцији” (81) на стр. 272 истиче колики је значај “српске еманципације”, који “далеко прелази преко граница земље”, па каже: “Треба само подићи своје очи према другима српским племенима у Босни и Херцеговини, према њима блиско сродним Бугарима... па оценити шта се у Србији догодило”. Он у Босни и

Херцеговини види само друга “српска племена”. Из даљих цитата његове књиге то ће бити јасније показано.

VI. ПИСЦИ КОЈИ СМАТРАЈУ БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКЕ МУСЛИМАНЕ КАО СРБЕ

Велики слависта Павле Јосиф Шафарик каже у својој Историји српске књижевности 35).: Нарочито у Босни, домовини најстаријег и најмоћнијег српског племства, оно је прешло, ако не у целини а оно највећим делом у Ислам”.

И Јаков Грим не сматра Муслимане Босне и Херцеговине друкчије него као Србе. Он каже 36).: “Мухамедански Срби изгледа да певају исте (народне) песме, само што измењују улоге победиоца и побеђенога”.

Велики хрватски научник, један од највећих слависта света, проф. Јагић, такође је сматрао босанско-херцеговачке муслимане као Србе. Он је то, између осталог, изјавио и у својој рецензији књиге Косте Хермана: Народне пјесме Мухамеданаца у Босни и Херцеговини 37)., где каже и.о.: “Ова књига садржи епске песме Срба мухамеданске вере”...Напада га затим што их није издао ћирилицом, па онда каже: “Ја нећу да улазим ближе у садржину ових 39 песама, довољно је рећи да оне углавном расправљају сличне мотиве као све друге српске народне песме”. (Стр.439).

Стр. 447: “Напоследку треба рећи неколико речи о језику и версификацији: ако се апстрахује о много више употребљеним турским изразима него у народним песмама хришћанских Срба, иначе је дикција ових песама један величанствени српски језик, у коме је многа звучна реч садржана и понека пажње достојна језична форма”...

У свом монументалном, овде више пута цитираном делу (81), Леополд фон Ранке наводи на стр. 314 песму Змаја од Босне и његових ратника, којим очитују жељу да иду на Косово, где су им стари ратовали и изгубили “вјеру прађедовску”, па да се сад боре за ту нову веру. Они јасно истичу да су потомци косовских српских јунака. Ранке даје тим стиховима следећи коментар: “Нешто величанствено и узвишено лежи у овом осећању. Они мисле да ће ратовати за своју веру, за читаво своје национално биће. Поприште траже тамо где је већ једанпут, иако несрећно, о обе те ствари одлучено. Или ће победити и своју садашњу веру, мухамеданство, баш тамо

сачувати где су стару, хришћанство, изгубили, или ће подлећи. А тада ће се у најмању руку придружити великим успоменама старе славе и њене пропасти”.

Велики француски научник и публициста Луи Леже, професор Славистике и члан Института, написао је 1873 31)., још пре Окупације Босне и Херцеговине: “...пет стотина хиљада Срба муслимана који се налазе у Босни. Преверени једанпут мачем у муслиманску веру, они су је примили не одричући се никад свог народног идиома. Многи од њих га култивишу са жаром и сматрају се просто као Срби различите вере”.

У једној другој публикацији изdatoј 44 године доцније 32). Луи Леже пише између осталог: “Хрвати су углавном католици, Срби православни и муслимани, али ово правило није апсолутно... У Босни и Херцеговини је избројено 1905 Срба муслимана 598.632. Према евалуацијама професора Флоринског у Кијеву, укупан број Муслимана у српским земљама биће око осамсто хиљада”.

Француски публицист и путописац Шарл Ириатр, који је пропутовао Босну и Херцеговину пре Окупације, али за време једног од многобројних српских устанака написао је у најбољој француској и једној од најбољих светских ревија 33). на стр. 598 ово: “Треба знати да ови потомци Срба, становници Босне и Херцеговине, преобраћени у Ислам много за време освајања (земље)... практикују исламизам са много већом чврстином него муслимани одоздо”...

Нешто даље: “Босански Србин... није у прелазу на Ислам видео нешто друго него сретство да сачува своје привилегије у извесној мери”...

На страни 600: “Власништва су већ била заузета од преверених Срба”...

Страна 631: “Ове генерације (Срба православних) не смеју никад заборавити да Муслимани који су над њима владали нису Турци који су дошли као освајачи... него њихова браћа, Срби, побеђени као и они сами, хришћани као и они...”

Ово одрицање вере својих отаца сматрано је од Срба посталих Муслиманима...”

Француски научник Ами Буе, најпризнатији познавалац Европске Турске у прошлом веку, у својој монументалној књизи “Европска Турска” у четири тома, написао је између осталог (34):

Том II, стр. 35: “Срби муслимани Босне, као и Турци, не зову српски језик друкчије него босански језик”...

II, 466: “У Босни Срби муслимани су једини...”

II, 478: “Срби муслимани Босне сачували су највећи део словенских обичаја брака, а они из Херцеговине (Срби Муслимани) објављују своју свадбу некипут по три до четири недеље”.

Професор Славистике у Паризу, Сипријан Робер, тврдио је то такође у своме делу “Словени у Турској” (18).

У првој књизи каже, да су у Турској Грци и Словени готово сви хришћани “са изузетком једног дела Срба и Арбанаса” (који нису Хришћани него Муслимани, то су свакако босанско-херцеговачки Муслимани, дакле Срби). (I, 22).

На страни 7 другог тома каже: “Велики део српских бегова добио је био под Ахметом I сличне спахилуке”...

То је Сипријан Робер тврдио пре 110 година. Четврт века доцније то исто тврди и академик Таљандије у већ цитираној студији (15), где и.ос. каже: “Ја не говорим о Босанцима, данашњим Србима муслиманима, који су постали муслимани тек после освојења (турског) и да би се измакли од победникових свирепости...”

У продуженом делу (16). каже на једном месту: “... фанатични војници Хусеина-капетана, упорни борци исламизма, били су синови Душана и Лазара”.

Француски публицист и политичар Анри Гедо, казао је у једној расправи писаној две године пре Окупације: (41): “Али треба забележити да један знатан део Срба у Турској чине муслимани, приближно 400.000”. (Стварно је први аустриски попис 1879 нашао око 450 хиљада муслимана у БиХ, ЛМК).

Швајцарски професор циришке Политехнике Кинкел казао је у једном предавању 1876 године 38): “Муслимани носе чак делимично стара породична имена српског порекла”.

Већ цитирани швајцарски пуковник и професор Ристов 19). казао је изречно на страни 9 цитиране књиге: “Мухамеданци у Босни... са врло малим изузетком су српског порекла”...

Француски публициста и професор Сорбоне Ернст Дени, историчар по струци, говорећи о Европској Турској, казао је и ово 39): “У моменту освајања Срби су били депосидирани (одузето им је било имање) сем оних који су се преобратили у Ислам, а таквих је било врло мало сем у Босни, где они сачињавају важан део народа” . .

Француски публицист Рене Пину, већ цитиран под 20). каже на стр. 873 исте књиге: “Што се тиче Муслимана, који су ранија српска властела...”

У студији цитираној под 21). каже исти Пину још разговетније: “Сами муслимани су Срби, не само по свом пореклу већ и по њиховом сопственом признању. То су углавном бивша властела земље која је, у моменту заузећа (земље) прешла на Ислам”. Стр. 662: “. . .треба утврдити без околишења да је јавно расположење у БиХ мало наклоњено доминацији аустриској. У најмању руку се неће моћи спорити да српска већина становништва, било православних или муслимана, апсолутно одбија васпостављање директне потчињености под Аустрију”!! (мисли на анексију, која је ипак следеће године изведена).

Карл Браун у предговору Герхардовог превода Српских народних песама 40). пише: “Српска раса се врло различито развијала у разним областима. — У Босни је српско племство прешло на Ислам већ кратко време после турске анексије и повукло је собом један део осталог становништва. У Херцеговини остаде део српских војвода веран својој старој вери, али је своје привилегије морао да прима бератима падишаха”.

У Мајеровом опису Турске и Дунавских земаља дитираном под 60). стоји на страни 142 ово: “Срби су по својој вери православни грци, у Босни и Старој Србији су после турског освојења прешли делимично на Ислам, а да

ипак нису зато постали Турци. Напротив, и мухамедански Срби су сачували своје словенство у језику, обичајима и наравима, они чак задржавају њихова словенска породична имена”.

И други европски писци заступају то гледиште иако не увек директно. Они просто претпостављају како то сваки зна, као да о томе не може бити спора. Тако нпр. највећи пољски песник Адам Мицкијевић каже на једном месту у својим предавањима на француском колежу 1840 године 87)., говорећи о народној поезији новијег времена: “На тај начин изражава та поезија борбу хришћанских Срба са муслиманима Србима...”

Па и босански фратар Иван Јукић мисли канда тако. Говорећи о освајању Босне од стране Турака, каже (књ. под 62 стр. 294) да освајач Мехмед II “у задобивене градове постави своје војнике-грчке и српске потурице...” Да ли Јукић мисли на потурице босанске или из већ задобивених земаља Србије. Ако мисли и ово последње, онда значи да су се у Босну населили још првих дана турске управе рашки Срби који су примили били Ислам, а с њима и грчки. Њима су се доцније придружили домаћи, босанско-херцеговачки потурице који се ни у чему нису разликовали од најпрвих српских. Хрватских никад није било ни споља ни изнутра. Иначе би их фра Јукић споменуо, и те како.

Бечки етнограф Фридрих С. Краус каже на једном месту 110): “Босанци и Херцеговци су учествовали под заставом Ислама на освајању Маџарске... Пре 300 година могло је неко време изгледати да ће половина западне Европе, све до капије Беча, бити подложена србизирању”.

Велики немачки социолог Чемберлен (у ствари Еиглез који је писао на немачком језику), у своме капиталном делу “Основи Деветнаестог века” 116). казао је у једној примедби: “Босанац, чисто српског порекла, и Македонац од јелинског сродства, оба су, као Мухамеданци, једнако фаталистички и анти-индивидуалистички у свом менталитету као ма који Османлија”. (Стр.45).

Маџарски етнограф Сана каже у делу под 115, на стр. 8: “Код Југословена морамо нарочито да мислимо на оне становнике Босне и Херцеговине, који заузимају специјалан положај, јер су по раси и језику Срби, а по вери Мухамеданци. Да не би били потиштени као нижи свет, а нарочито да би

сачували своја често замашна добра на земљи од турске пленидбе, имућнији Срби босански пређоше на Ислам и могаху на тај начин не само да спасу своја имања у највише случајева, већ догураше често до угледних положаја”.

Стр. 28: “Нешто бољи третман од стране Турака пао је у део Босни (бољи него Србији), јер онај део племства који је исповедао науку Богомила пређе на Ислам, и тако је могао спасити своја имања. Ови босански земљопоседници, чији потомци још и данас у огромној већини живе у Босни, зову се бегови, и данас су још мухамеданци али српске народности”...

Жорж Ј. Дева каже у публикацији “Нова Србија” 118). на страни 131 (у примедби): “Овде је интересантно забележити једну карактеристичну црту менталитета Босанаца прешлог на Ислам. Иако Муслиман, он је сачувао током векова своју српску националну свест”. И онда писац цитира познату песму војске Градашчевића која је 1832 полазила за Косово.

Оба бечка етнографа и професора Хаберландт истичу на 88 страни књиге већ цитиране (114) како је тешко извршити разграничење између Хрвата и Срба, и по вери, и по обичајима, и по писму. Јер не пишу само Хрвати латиницом “већ и српски католици у јужној Далмацији, исто тако католички Шокци и Буњевци који су се били доселили у Јужну Маџарску, као и Мухамеданци Босне и Херцеговине”. Очигледно је да ове, све три категорије писци не сматрају Хрватима.

VI. ПИСЦИ КОЈИ БОСНУ И ХЕРЦЕГОВИНУ СМАТРАЈУ ПРЕТЕЖНО СРПСКИМ

Овде ће се изнети мишљења неколицине писаца који не тврде да су Босна и Херцегозна само српске, али, или констатују или претпостављају, да су претежно српске области. Ми ћемо их пустити да говоре својим речима као и сви други. Они пак писци који на основу статистичких података, на основу бројева, опредељују етнички карактер ових покрајина биће наведени доцније (Одељак VIII).

Један од највећих слависта свих времена Франц Миклошић, професор Бечког универзитета, дао је у својој Упоредној граматичи словенских народа (57). своје мишљење о пространству свакога народа с обзиром на језик који говори. Он налази два српска и један хрватски дијалекат: српски екавски и ијекавски, хрватски само икавски (стр.391). Он каже: “Ко упоређује вести Константина Порфирогекита о седиштима Хрвата и Срба са географском поделом ијекаваца и икаваца, биће склон примити да су последњи Хрвати Константинови, а они други Срби. Овај однос је поремећен сеобама Срба, нарочито од оснивања Турског царства у Европи и оном неодољивом асимилационом снагом српског народа...” Даље каже: “Источна зона српског језика обухвата Срем, Банат, Северну Србију, Ресавску, Источну и Стару Србију. Западна зона обухвата Црну Гору са Боком Которском, Северну Арбанију, Дубровник, Херцеговину, Босну, чији католички становници ипак хрватски говоре, и један део Славоније. Овде спадају и Срби у Маџарској”. (Даље каже да има и икаваца Срба). Миклошић очигледно само католике босанске (не херцеговачке) сматра Хрватима.

Један руски а један пољски књижевни историчар, професори Пипин и Спасевич, кажу у цитираној књизи (7) на стр. 351 I тома о Качићу-Миошићу: “Главни извор његовог епског сабирног дела беху Босна, Херцеговина и оно хрватско приморје, у који је био српски елеменат јако продро. Обе првоозначене земље (БиХ) беху све до у најновије доба главно огњиште српског епоса; вероватно је он био ту и у прошлом столећу најбогатије развијен”.

Француски публициста Рене Анри писао је негде почетком овога века 54): “До 1878 Србија је била оријентисана према западу. Она је хтела освојити и припојити покрајину великим делом српску, Босну...” (стр.241). Даље (стр. 270): “Срби сачињавају најважнији део становништва Босне и Херцеговине”.

Немачки путописац Барон Швајгер-Лерхенфелд у свом опису Босне баш у времену Окупације 51). каже следеће: “Целу Босну и Херцеговину обитава хомогена словенска маса. Чак ни Рашка није била никад деславизирана, а јужни обронци српских пограничних планина између Нове Вароши и Новог Пазара оджавају још увек у већини Србе.

Главна маса словенских становника Босне српског је племена и већина слависта просто их означује као “Бошњаке” за разлику од Срба у ужем смислу који обитавају данашњу кнежевину. Затим се још разликују Раци или српски становници данашње Рашке, онда Херцеговци који једнако као и Бошњаци припадају великосрпском народном стаблу. Један део словенских Босанаца је хрватског племена, али они не претстављају један јасно обележен део југословенске расе. Иако је хрватски дијалекат скоро потпуно нестао из Турске, дају извесна физиолошка обележја закључити да тај народ постоји уздуж границе од Гламоча до Бихаћа.....

Херцеговина је с оне стране Неретве, на истоку, у свим својим деловима настањена од православних Хришћана. У источној и средњој Босни, Хришћани су већином грчко православне вере”.

Већ цитирани швајцарски професор Кинкел 38)., говорећи о Санцаку и пределима западно и северно од њега, каже: “Одавде према североистоку и западу простире се словенско становништво, јужно Срби, а северно тамо према Дунаву, Хрвати. Северозападно лежи Босна, западно Херцеговина” (стр.7).

Стр. 16: “Успомене на старо српско славно доба још су врло живе, и вечером седи један певач под стаблом и прати са гуслама од три жице песму о једном националном јунаку”.

Затим писац износи статистичке податке, по којима је половина становништва тих области православна. Тај део се цитира даље.

Швајцарски публицист Евжен Питар каже у једној студији о Народима Балкана 13)., страна 36, да онај који путује по Балкану “једнако на територији данашње Србије, као и на оној која се данас зове Босна и Херцеговина и Нови Пазар, наићи ће на српска племена”.

По томе би изгледало да Питар у БиХ налази само Србе. Али напред у истој студији (стр.27) каже: “... Јер Босанци и Херцеговци, проистекли из исте политичке групе, можебит и исте расе, дубоко су издељени. Много пута је речено: у овој земљи вера је створила народности. Тако има три народности: Православни Срби, католички Хрвати, муслимански Турци. Православни су најмногобројнији. Католици-Хрвати су много напредовали бројно после Окупације Босне од стране Аустро-Угарске; своје повећање дугују углавном имиграцији која је дошла с оне стране Саве.

Бечки познати публицист, дугогодишњи познати шефредактор Ди Цајта, Д-р. Канер, написао је после рата у једној свуда запаженој студији “Царска политика катастрофа” 53). између осталог и ово о времену после Анексије: “Најгоре је Ерентал третирао Србију... А ипак је Србија била она држава која је са једног вишег, рецимо садашњег гледишта самоопредељења народа најпре имала право да се узме у обзир... Јер обе анектиране покрајине биле су месо од меса Србије, оне су биле, по својој народности, српске провинције”. (За Србију, како је писао српски етнограф Цвијић, “не само што су Елзас и Лотарингија за Французе, или Тренто и Трст за Италијане, или Немачка Аустрија за Немачку, него оно што је Москва за Русе, Бранденбург за Немачку, дакле оне земље које чине најбољи део нација”). Стр. 55.

На страни 311, претресајући стање после Видовдаиског атентата, каже писац: “Док је иначе још од времена организације окупираних предела од стране Калаја Аустро-Угарска, из разлога кратковидне политике, практиковала да прећути српску народност једног великог дела становника Босне и само о “Босанцима” без разлике или о “Бошњацима” говорила (Калај је чак хтео да из српског језика створи неки посебан “босански језик”), сад су

одједанпут атентатори називани просто Србима да би се њихово домовинско порекло сакрило.....”

У најновијој Етнографији на немачком језику изашлој 1954 од Хуга Бернацика 66). стоји на стр. 218: “Не само православни Срби већ и католички Срби Далмације, Босне и Славоније — поштују извесног свеца као заштитника породице, мада тај обичај код католика све више ишчезава...”

(Писац мисли на славу. Из овога се може бар то закључити да писац сматра не само све православне Босне и Херцеговине, већ бар један део католика као Србе. А можебит да све босанско-херцеговачке католике као Србе сматра).

Док претходни писци утврђују претежан српски карактер Босне и Херцеговине изразима прозним и текстним, дотле други то чине бројевима (као што су многи писци и искључиво српски карактер БиХ бројевима доказивали). Бројеви се морају, свакако, са извесним објашњењима навести.

Француски географ Елизеј Рекли у свом штандардом делу Светске географије 55). утврђује, непосредно пред Окупацију БиХ, следеће етничке прилике становништва Турске, наглашујући да то чини “апроксимативно”: Срба има укупно 1,775.000 (онда каже колико има Арбанаса Гега, колико Тоска, колико Бугара, Грка, Јермена, Цигана итд. Хрвате нигде ни речју не спомиње). А Србе дели на Муслимане, Грчке католике и Латинске католике. Под грчким католицима разуме православне. Овако је по њему укупна сума подељена:

Мусл. 650.000 Прав. 945.000 Кат. 180.000.

Бројеви приближно веома тачни. Католика српског језика није било нигде сем у Босни; Муслимана у Босни, Херцеговини и Санџаку, приближно баш толико колико је навео. А православних Срба било је још у Старој Србији до Скопља. Баш толико колико је навео.

То каже у првом тому (Јужна Европа), стр. 238, а на стр. 232 истог тома каже спецјално за Босну и Херцеговину: “Изузев Јевреје, Цигане и понеког Османлију, чиновнике, војнике и трговце, који живе у најмногљуднијим градовима Босне, сви становници Илирских Алпа словенске су расе. Поред

аустриске границе, у Крајини, они се називају Хрвати, и то су заиста; али се они једва разликују од својих суседа Срба Босанаца и Раца или Словена Рашке, која је сад постала Новопазарски Санџак.....”

Због тога ми рачунамо Реклиа у оне који виде у БиХ само већину Срба, мада би се могао са правом уврстити и међу оне који тамо само Србе налазе.

Која је то Крајина или “Турска Хрватска” где многи страни писци налажаху у другој половини прошлог века још Хрвате даје нам обавештење Ф. Х. Унгевитер у свом делу о Турској 47). Тамо стоји на страни 156: “Хрвата има само у Турској Хрватској”... На страни 239: “Ту спадају ова места: Бербир или Турска Градишка, Дубица, Нови, Бихаћ, Биоград (?), Мадна (Стари Мајдан), Каменград”. (Заиста крајњи угао Северо-западне Босне, један мали разломак укупне површине Босне. Само ту Хрвати имају своја “историска права”, ЛМК).

Немачки статистичар и етнограф Адолф Бер дао је средином прошлог века у тада најбољем немачком политичком речнику Блунчлија 58). ове бројне податке о Словенима у Турској: “Словенска породица народа у европској Турској дели се на ова племена:

Срби у Србији	1,500.000
У Босни, Херцеговини, Црној Гори и даље јужно	1,600.000
укупно	3, 100.000
Хрвата у Турској Хрватској	100.000

(Затим каже колико има Бугара и Руса).

У Босни и Херцеговини званична немачка статистика прошлог века видела је само 10% Хрвата у крајњем северозападу земље. Све друго је било српско.

Скоро исти распоред народности видео је неколико деценија доцније Александар Хекш у својој студији о Дунавском пределу и његовом становништву, издатој 1881 59).: “Суседи Словенаца на истоку су Хрвати или Словено-Хрвати, који себе зову Хорвати. Они насељавају пределе средње и доње Драве, у међуречју између Саве и Драве, на средњој Сави и неким

њеним притокама, у речним пределима Купе, Уне и Врбаса, делом под аустриском, делом, доскора, под турском влашћу (БиХ). Они не броје пуна два милиона душа: наиме у Хрватској и ранијој Војној Крајини по 700.000, у Маџарској број наведен у нашој табели (нажалост, табелу нисам нашао, ЛМК). Остатак седи у горњим провинцијама некадашње Турске.

Источно опет од Хрвата граниче Срби, који имају домовину у речном пределу Босне (Босанци), Дрине и Мораве (Срби у ужем смислу), и одатле су се проширили у предео ушћа Мораве, Саве и Тисе... Њихов број у оквиру Дунавског предела износи близу три милиона. Управо тачно према последњем снимању 2,954.430”.

(Ту нису урачунате: Херцеговина, Црна Гора, Јужна Србија, Далмација итд. ЛМК).

Слично као и претходни писци приказује бројно стање Словена у Турској и Дунавском сливу путописни компендиј Мајера, чији су подаци у своје време примани као најсигурнији. У IV издању, 1892 60). стоји на стр. 142: “Словени се деле на Србе, тј. становнике Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе (он говори само о становницима ван Аустро-Угарске) и у Бугаре... (Говори о историји)... Сад се Срби деле на Србе у ужем смислу (у Краљевини Србији и Маџарској), на Раце, тј. оне који живе у старој краљевини Рашкој (Стара Србија), дакле у Новом Пазару; у Босанце, тј. Србе који живе у Босни, од којих је један део становништва, тј. онај који је припадао српском земаљском племству, примио Ислам после турског освајања; у Хрвате, који станују у североисточном куту Босне (ово је јамачно грешка место се верозападном ЛМК); у Херцеговце и Црногорце. Укупан број Срба на Балканском полуострву... износи два и по до три милиона душа. По прилици два и по милиона Срба и Хрвата су настањени у Маџарској и Аустрији”.

(Нажалост писац не каже колико би преостало самих Хрвата кад би се од тог броја одбили Срби, али би јамачно било веома мало, ЛМК).

Има писаца, нарочито “статистичара”, који дају мешане податке о етничкој припадности БиХ, тако да их је практично једва могуће употребити. Тако нпр. познати некадашњи аустриски статистичар Бракели. У опису европских држава, треће издање из године 1876 10)., она каже на стр. 64 III тома: “За Турску (свакако Европску Турску, јер се цело дело односи на Европу, ЛМК) цифре појединих етничких племена дају се приближно овако израчунати: Бугара три милиона 700.000, Срба и Бошњака 1,500.000”... итд. Ту нису обухваћени Срби из тадашње трибутарне Кнежевине Срби је, јер њих наводи на другом месту, казујући да их је било 1886 године 1,058.274 (са Власима, Циганима и Јеврејима укупно становништва 1,216.274). Да ли Босанце сматра одвојеним народом од Срба није јасно. Даје им, заиста два наименовања, али их трпа у једну рубрику. Хрвате ни једном речју у тадашњој Турској не спомиње.

Немац Вилхелм Аугерштајн у опису трећег херцеговачког устанка из 1875 65). даје такође процењене податке, како изречно истиче, о народима Турске. Ту поред Бугара и Срба спомиње у посебној рубрици “Босанце, Херцеговце и Крајинце”, опредељујући им број од близу милион и по душа (управо 1,450.000). Толико ниједан писац није дотада нашао становништва у БиХ. Он још процењује у Турској четврт милиона “осталих Словена”. Штета што не каже које мисли под њима. У сваком случају, нигде Хрвате не спомиње.

VII. ПОЈЕДИНАЧНЕ ПРОЦЕНЕ О ВЕРСКОМ САСТАВУ СТАНОВНИШТВА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ (ПРИВАТНЕ “СТАТИСТИКЕ”) У XIX ВЕКУ

У XIX веку настале су прве приватне “статистике” о подели босанско-херцеговачког становништва по вери. Оне се, истина, односе само на вероисповест, али баш у тим покрајинама је вероисповест формирала народности. Кад би ти подаци били тачни, они би претстављали драгоцени историски и статистички извор. Нажалост, њима се мора поклонити само веома релативна важност и морају се примити са много скепсе у погледу апсолутних бројева.

Статистика је данас развијена до једне скоро екзактне науке, статистичка метода усавршена је у модерним државама до степена који се једва да превазићи. Али пре сто година није тако било нигде, најмање у турским провинцијама. Нарочито, пак, приватна мишљења, заоденута у бројну одећу, не претстављају ни најмање статистику у специфичном смислу. Тако је не називају ни они који бројеве сервирају. Тако је не можемо назвати ни ми. Ако употребимо тај израз, морамо га ставити у наводнике, као нешто што спољно личи на статистику, а ипак то није.

При свем том, овим подацима не сме се спорити свака важност. И они имају неке своје базе: ако не почивају на правим статистичким опсервацијама, ипак нису ни плод чисте фантазије; неку мање или више реалну подлогу мора да имају. А ако се многи писци који су радили независно један од другог ипак слажу у нечему, ту тврдњу не треба а priori одбацити. Најзад, прави пописи који су извршени за време аустриске Окупације пружају мерило да се веродостојност ранијих приватних извештаја испита и утврди. Тако многи од ових извештаја добивају накнадно, постериорно, важност која им се у моменту кад су изнети није смела придавати.

Давани су негде бројеви за мање области, чак за поједина насеља или места. Принципијелно, они су веродостојнији него подаци за целу област. У том погледу важи начело обрнуте пропорције или антагонизма како се то у

статистичкој методологији каже: што је податак мањи, што се односи на ужу територију, у толико је веродостојнији и заслужан веће пажње.

Исто тако количине дате у разломцима обично више одговарају истини него оне које се дају у апсолутним бројевима, нарочито ако ти бројеви нису заокружени. Само истинска, а то значи модерна статистика има право да даје бројеве у прецизној форми, без заокружавања.

Све ове претходне напомене биле су потребне да би се подацима које ћемо овде репродуковати одмерила вредност која им припада.

Изгледа да први бројни подаци о вероисповестима у БиХ потичу од Ивана Фрање Јукића, босанског францисканца. Он се у својим многим делима из половине прошлог века дотиче питања становништва БиХ. Данас је то лако пратити из његових сабраних дела изашлих 1953 у Сарајеву (и цитираних под 62).

Он је о томе говорио у расправи “Омер-паша и босански Турци”, штампаној 1851. Тамо у почетку каже: “Босна, земља славјанска а покрајина турског царства..... броји преко 1,100.000 становника. Становници ови јесу двоструког закона, мухамеданског и кришћанског, ови последњи на броју су двоструко већи....” (стр. 152 пом. књиге). Писац овде узима све хришћане, православне и католике заједно. Релација 1:2 приближно је тачна (тј. муслимана према хришћанима).

У расправи “Народне учионице у Босни” каже: “У Босни имаде до 160.000 кршћана а ришћана преко 500.000” (цит. књига стр. 213). Значи да на једног католика долазе три православца, чак и нешто више. Не треба превидети да писац налази католика максимум сто шездесет хиљада, а православних минимум пола милиона.

У меморандуму турском султану од 1 маја 1850 (Жеље и молбе Кршћана у БиХ султану Абдул-Мециду, књига стр. 314) каже у уводу: “Преко 600.000 кристјана живи у ова два ејалета БиХ Ваших вјерних поданика....”

Најпрецизнији су његови подаци у том смеру дати у расправи Земљопис и повјестница Босне, и они су после од многих искоришћавани. Тамо стоји (стр. 342 и даље пом. књиге): “Босански становници јесу подјелени у главна два закона: хришћански и турски илити мухамедански, и нешто мало чифутски. Хришћани се дијеле у двије слиједбе: сљедбеника западне и источне цркве; први се од народа кршћани, а други ришћани зову. Број хришћана на 715.000. Дијеле се пако:

I. Кршћани, другојачије католици, 150.000....

II. Ришћани, који се православнима зову....Православних има околo 561.000....

III. Турци, с Циганима, износе 384.000....

IV. Чифути, илити јахудије, 6.500....

Пре тога укупан број становника опет утврђује на округло 1,100.000, од чега Илира 1,096.000, Цигана 6000, Чифута 2500. — Ако се саберу све цифре по вери, излази заиста укупна цифра од 1,102.000. Трећина је нешто мање од 370 хиљада, а Турци заједно са шест хиљада Цигана имају мало више од те трећине. Православни међутим имају јаку половину, апсолутну већину становника. Католици једва имају нешто више од осмине становника. Према православнима су ближе 1:4 него 1:3.

Мора се признати да су овде урачунати и они херцеговачки делови који су 1878 припали Црној Гори, а како изгледа из његовог даљег “мјестописа” такође и Санџак (нахије сјеничка, новопазарска и митровачка). Он сам каже на страни 375 поменуте књиге у примедби: “Пашалук новопазарски протезао се од Дрине до Косова Поља. Заузимао је нахију: сјеничку, новопазарску и митровачку, јест чест краљевства рашкога; од године 1817 спада на Босну.”¹⁾

Али писац даје за Херцеговину посебне бројеве становника, који су свакако у горњим укупним обухваћени. Он каже: “Становници су а) кршћани (године 1843) 41.860,

¹⁾ Међутим, у Херцеговину су спадале нахије пљевљанска, пријепољска, а од садашње Босне фочанска и чајничка (од Црне Горе никшићска и колашинска, као и део гачанске).

б) ришћани, отприлике 180.000, с) Турци, који станују у варошима и нешто по селима има их смијешаних, има их отприлике до 68.000, сви прави потурице, негдашњи патарени. Цијело становништво 290.000 душа”. Невелики део је припао Црној Гори. А у целој Херцеговини писац налази више од три петине православних, а свега једну седмину католика. На једног католика четири и по православца.

Ако би се хтели ослањати на Јукића, босанског Хрвата и првог известиоца о бројном стању појединих вера и народности, српски карактер и Босне и Херцеговине били би више него доказани. Сами православни Срби имали су средином прошлог века апсолутну већину становништва у тим покрајинама.

Сад ћемо опет прећи на једног Хрвата, али не више Босанца, професора Вјекослава Клаића, Словенца, не држећи се хронолошког реда. Клаић не каже из кога су доба његови подаци ни како је до њих дошао, али су штампани пре Окупације, и тиме претстављају званичну хрватску верзију за последње време турске управе. Клаић каже (књига цитирана под 103, стр. 71) да укупно у БиХ има 1,291.393 душе, разуме се све стољни Хрвати, ниједан неке друге народности. Али по вери налази: православних или грчко-источњака 646.678, мухамеданаца 480.596, католика 207.119. — Сам даје још и релативне цифре (квоте): “Према бројевима иде грчко—источњаке 48,4%, мухамедовце 35,9%, католике 15,5%”(стр. 72).

Укупан број становника је већи него код Јукића за близу двеста хиљада душа. То је и природно, он даје податке за време од скоро три деценије доцније. И све је поједи не вере повећао са бројем припадника, али ипак не подједнако. Православни су од апсолутне већине смањени на релативну, али тако јаку да опет граничи са апсолутком већином. Католици партиципирају опет са скоро два процента боље него према Јукићу.

Ја сам ове податке преузео из књиге Димитрија Руварца (76) и могуће је да они садрже негде једну малу грешку, јер укупан број све три религије био би за 43 хиљаде већи, а православни би имали 50% становништва. Али су несумњиво проценти Клаићеви правилније израчунати.

Више је него сигурно да ни Клаић ни Јукић нису имали намеру да смањују снагу босанско-херцеговачких католика, и ако би хтели да врше неко “патворење”, вршили би га само на штету православних. Па ипак обојица признају да је православних било пред Окупацију у те две покрајине бар половина. Они су најсигурније показали коме Босна припада.

Међу странцима који су пропутовали БиХ и описали свој пут, па том приликом изнели и своје мишљење о бројним односима појединих вероисповести, најпре се увек спомиње аустриски ђенералштабни мајор Јован Рошкијевић, несумњиво Пољак по народности ¹⁾). Он је издао 1868, дакле десет година пред Окупацију, једну своју веома запажену књигу под насловом “Студије о Босни и Херцеговини” (68). На стр. 5 и 78 те књиге налазе се ови подаци посебно за Босну са Санџаком, а посебно за Херцеговину.

Он је “проценио”, како правилно признаје, у обе те покрајине православних 535 хиљада, и то у Босни 460 хиљада а у Херцеговини 75.

Мухамеданаца у Босни заједно са Арнаутима у Санџаку 323 хиљаде, у Херцеговини 60, укупно 383 хиљаде.

Католика, и то према “сигурним” подацима католичких фратара, који су једини опслуживали католичке парохије, било је у Босни 135, а у Херцеговини 47.180, укупно 182 хиљаде и 180 душа.

Јевреја је предвидео 5700 а за Цигане није могао дати прецизан податак.

Укупно БиХ имали су по њему 1,105.700 становника. Неки паралелизам са Јукићем неоспоран је. Укупан број им је скоро исти иако је Рошкијевић скоро 28 година доцније своје податке “прикупљао”. Број Турака му је скоро

¹⁾ Цитира се понегде још и Немац Темел (Thoemmel), али нити имам његову књигу нити јој знам наслов. По њој, изашлој 1867, у БиХ било је укупно 1,069.770 становника, од чега отпада на православне 491.808, на муслимане 381 хиљада, на католике 196.104, на Цигане 9.230, на Јевреје 2.210. Он је мало више показао број католика, а мање православних. Иначе нема велике разлике са другим писцима.

истоветан, број католика нешто већи, а православних за неколико процената мањи.

По облим квотама, православни су партиципирали са 49%, муслимани са 35%, а католици са 15%. Православних је, дакле, по његовом утиску, било скоро половина, католика мало више од седмине. Више него три православца су долазила на једног римокатолика.

По Рошкијевићу, Босна је са Санцаком имала укупно 923.200 становника, а Херцеговина 182.500. Босна је са Санцаком била пет пута многољуднија од Херцеговине, заједно са оним деловима Херцеговине које је после десет година Црна Гора анектирала.

После тога спомиње се немачки путописац Франц Мауер цитиран под 105. На страни 373 исте књиге даје он “процену” становништва босанско-херцеговачког опет одвојено за једну а одвојено за другу област. Али је Босна дата чиста, без Санцака, за кога пружа на другом месту засебне податке. У толико је његов рад занимљивији иначе оставља траг и Рошкијевића и Јукића.

По Мауеру, православних је било у ужој Босни 360 хиљада, а у Новопазарском Санцаку сто хиљада. Тиме се добива Рошкијевићева укупна цифра од 460 хиљада. У Херцеговини, пак, нашао је “грчких хришћана” 130 хиљада, знатно више (скоро дупло) него Рошкијевић.

“Мухамеданаца” претпоставио је у Босни триста хиљада, а у Санцаку 23 хиљаде, укупно 323 хиљаде, а толико исто их је видео и Рошкијевић. У Херцеговини је међутим нашао пет хиљада муслимана мање, укупно 55 хиљада.

Католика је у Босни признао 122 хиљаде, знатно мање (13 хиљада) него Рошкијевић, јер је то укупан број за целу Босну, у Санцаку није било никад католика. У Херцеговини је такође забележио пет хиљада мање него Рошкијевић, свега 42 хиљаде.

Јевреја је дао исти број 5.700, а Цигана у Босни 9.000, у Херцеговини 2.500, у Санцаку 1.800, укупно Цигана 13.300, скоро онолико колико је католика нашао мање. Чудна коинциденција!

Он је нашао укупно у Босни 796 хиљада душа, у Санџаку 125, а у Херцеговини 230 хиљада. Драгоцено је то одвајање Санџака, које није произвољно баш што се броја тиче. Укупан број свега становништва Босне и Херцеговине заједно са Санџаком износио би 1,151.000, око 45 хиљада више него код Рошкијевића. Толики прираст је једва вероватан. Тада се није становништво множило као данас (у БиХ скоро два процента годишње, колико баш износи разлика између ова два писца), али је према Јукићу вишак вероватнији.

Укупно је у све три области било православних по Мауеру 590 хиљада, више од половине целокупног становништва, дакле апсолутна већина. — Муслимана је било укупно 378 хиљада, или 33%, католика 164 хиљаде или 15%.

Често се цитира још један немачки путописац, који је своје путописе објавио 1877, дакле годину дана пре Окупације. То је Ото Блау (69). Но његова књига садржи један “Статистички додатак” који је обрадио неки Киперт, и тај део се углавном репродукује. За разлику од других путописаца који желе оставити утисак да су њихови статистички подаци мање-више оригинални, Блау-Киперт се изречно ослањају на Јукића, и то посредно, преко Ковачевића који је Јукићев рад Опис Босне, израђен тобоже 1834, издао 1851.

Подаци су му истоветни са Јукићевим: цела БиХ 1,105.000 душа, православних 561,500, муслимана 384.000, католика 150 хиљада, само што уз 6000 Јевреја наводи екстра 2500 Сефарда (а у ствари су сви тадашњи бх јевреји били сефарди, тј. из Шпаније).

Исто тако су потпуно једнаки подаци о бројном распореду вероисповести у Херцеговини: православних 180 хиљада, муслимана 68, и католика 42 хиљаде (ови су, за разлику од Јукића, дати обло).

Мада се сви ови писци не слажу у сваком детаљу, у главним основима они се ипак слажу. Сви писци који описују верски распоред становништва укупне босанско-херцеговачке области из треће четвртине прошлог века, а то значи Босне, Херцеговине и Санџака, налазе апсолутну већину становништва православне вероисповести: око 50%, чешће изнад 50%. А у свакој од тих

покрајина посебно православни имају огромну релативну већину, у две чак велику апсолутну већину.

То значи само Срби православни, без осталих Срба. А муслимане већина писаца сматра за Србе, нико за Хрвате. Православни и муслимани заједно сачињавају у тим областима скоро шест седмина становништва.

Католици претстављају у свим областима ишчезавајућу мањину, у једној их чак уопште нема. Укупан проценат тадашњих католика свуда је скоро исти, око 15%, мада су писци који га израчунавају и саопштавају скоро увек католици. А из даљих излагања видеће се усто, да ти католици нису уопште били Хрвати, нити су се тако осећали.

IX. ПРЕУЗИМАЊЕ, ШИРЕЊЕ И РАЗРАЂИВАЊЕ ОВИХ “СТАТИСТИКА” ОД ДРУГИХ ПИСАЦА

Док су се ови “путописци” служили обично Јукићем као подлогом својих бројних исказа, други писци о БиХ наводе њих и позивају се на њих. Али нису увек сви њихови бројеви верно репродуковани. Сваки који их преноси дозвољава себи мања или већа отступања. То је само доказ колико човек мора бити обазрив при цитирању из друге руке.

Тако нпр. два Немца наведена под 67), Хелвалд и Бек, описујући Турску дају податке о босанско-херцеговачком становништву према О. Блау из 1872 (?), и кажу да су по Блау имале православних: Босна 360 хиљада, Херцеговина 130, а Рашка сто хиљада. Испада 590 хиљада, а без Санцака 490. Католика цитира 122 хиљаде у Босни, а 42 хиљаде у Херцеговини. — Муслимана триста хиљада у Босни, 55 у Херцеговини, 23 у Рашкој. Разлике код свих вероисповести постоје, нису велике, али су ипак осетне. Сем ако је Блау имао два издања своје књиге?

Швајцарски пуковник Ристов (19) преноси податке Рошкијевића доста верно, а затим цитира неког Колба, кога ја нажалост нисам могао наћи, нити знам на које се време његови подаци односе. Он, Колб, види у Босни православних 380 хиљада, а у Херцеговини 180, укупно 560 хиљада. Муслимана 316+68, укупно 384 хиљаде; католика 153.500 (111.500+ 42.000). Укупно свих становника 1,097.000.

Г. Кинкел, професор федералне Политехнике у Цириху, писао је 1876 у једном штампаном предавању цитираном под 38, а на стр. 14—15: “Становништво се цени (према Рошкијевићу) на 1,151.000 душа. Према религији деле се становници у Мухамеданце, који у Босни чине више од трећине а у Херцеговини нешто више од четвртине становништва. Остало су Хришћани. Од тога римокатолици БХ, чији фратри фрањевци тачне регистре воде, 182.180 грчки Хришћани 535.000, а то је половина целог становништва”. (Још наводи 6000 Јевреја и непознат број Цигана).

Немачки публициста Аугерштајн, описујући устанак у Херцеговини 1875, овако округло даје израза својим утисцима о верској припадности босанско-херцеговачког становништва 52): “Скоро једна четвртина становника Босне и

Херцеговине је мухамеданска, друга четвртина припада римокатоличкој религији, цео остатак исповеда православну грчку цркву”.

И у географским компендијима или државописима, описима држава, из половине прошлог века па даље све док нису публиковани статистички подаци окупаторске Земаљске владе, свуда се налазе приближно исти подаци о верама у БиХ (уколико ти подаци тамо уопште стоје). Све су варијанте истог основног извора. Али откуд те варијанте? То је оно, на шта не можемо одговорити. Редакције компендија ретко дају објашњења о пореклу података, и ми их можемо само нагађати.

Па ипак те податке треба овде навести. Они су имали далеко више консумената него монографије о Босни и Херцеговини. Њихови наводи претстављали су тако рећи официозно становиште тадашњег културног човечанства (уколико то човечанство може имати официозно гледиште). Ови резултати су примани са пуним поуздањем и на основу њих су писани чланци у новинама, политичке студије, међународни мемоари. На њих су се морали ослањати и међународни фактори ако су уопште желели да се ослањају на податке етничке природе. Зато се овим делима мора и накнадно поклонити дужна пажња у једној покрајини коју две стране ревиндицирају за себе. Треба установити која је у праву данас, која је била пре. А то двоје је још и повезано.

Најпре ћемо се обратити некад чувеном Приручнику Унговитера, његовом “Најновијем опису земље и државопису”, које је још 1873 доживело пето издање. Е, баш у том издању а другом тому 90), стр. 257, стоји и.о.: “Босанци говоре босански језик, један дијалекат српскога....” Површина 1060 квадратних миља.... Становништво 1,180.000, од тога муслимана 385 хиљада, највише ренегата из босанског племства, православних 561 хиљада, римокатолика 168, јевреја пет а цигана шест хиљада. Уз то долазе 5700 турских војника (свакако са стране, ван БиХ).

Очигледно је овде обухваћен и Санџак, мада се површина укупне територије не слаже са следећим, више званичним податком. Али она и не диферира много: овде је 1060 квадратних миља, тамо би их било 1115.

Православних има огромна већина, скоро половина. Према муслиманима стоје као 2:3, док их има далеко више него три пута толико колико католика.

Даље у Данијеловом Приручнику Географије III издање, 1872, 88) дају се подаци “према саопштењима ц. к. Географског друштва у Бечу” и морају се сматрати као најаутентичнији тога доба. По њима Босна у ужем смислу има 760 квадратних миља и становника 796 хиљада, од чега спадају на католике 122 хиљаде, грке 360 хиљада а мухамеданце 300 хиљада (још пет хиљада јевреја и девет хиљада цигана).— Херцеговина има 220 квадратних миља и становника по вери: римских католика 42 хиљаде, грка 130, мухамеданаца 55 хиљада (500 јевреја, 2500 цигана). — Новопазарски Санџак 135 квадратних миља, грка сто хиљада, мухамеданаца 23 хиљаде, двеста јевреја, 1.800 цигана. Цео Санџак 125 хиљада, цела Херцеговина 230 хиљада. А цела Босна и Херцеговина (са Санџаком): 1,151.000, од чега римокатолика 164 хиљаде, грка 590, мухамеданаца 378, јевреја 5700, цигана 13.000.

Православни су, дакле, сами чинили далеко преко половине становника укупне територије, а огромну већину у свакој територији посебно. Тако је гледиште заузимао званични Беч, који је шест година потом тражио ове покрајине за себе, не проливши ни једну кап крви дотле за њих.

У истом приручнику се наводи и Блау као допунски извор, али се дате цифре не поклапају ни најмање са бројевима узетим директно од њега.

У петом издању истог приручника, који је изашао десет година доцније у преради проф. Ота Делича, дају се, сасвим разумљиво, други бројеви. Они се не поклапају ни најмање са званичним подацима окупаторске управе из 1879. Истина да је овде обухваћен и Санџак, али број муслимана мањи је у целој Босни и Херцеговини заједно са Санџаком него што је према аустриској статистици имао да буде у БиХ без Санџака. А извор се овим подацима не саопштава. Тамо 89) стоји: “Становништво Босне пење се, према приближној процени, на 1,050.000 становника. К њима долазе још 150 хиљада становника за Санџак Новопазарски. Муслимани чине око трећину. Треба да буде (укупно са Санџаком) римокатолика 190.000, грко-католика 610.000, мухамеданаца 380 хиљада, јевреја седам и цигана 13 хиљада”. Укупно 1,120.000. Православних самих, као што се види, више од пола.

Обично увек налазе се заједно процене становништва Босне и Херцеговине, најчешће још, до Окупације, и Санџака с њима уједно. На једном месту сам ипак нашао само податке за Херцеговину, и то код француског писца Даврила, који се јављао под псеудонимом Сирил. У његовом Сентименталном путовању кроз Словенске земље, издатом у Паризу 1876 10), пише на страни 39: “На 220.000 становника које обухвата Херцеговина, рачуна се да је око сто хиљада православних, седамдесет хиљада муслимана и педесет хиљада католика, али ове процене су само апроксимативне”.

Х. ТУРСКЕ “СТАТИСТИКЕ”

И турска је управа вршила кобајаги неке пописе становништва, само у специјалном циљу, и скроз површно и погрешно. Не зна се шта је ту лажније: купљење података на терену или њихово “обрађивање” у неком бироу. За прву етапу даје нам драгоцене податке фратар Јукић у раду: Омер-паша и босански Турци, пом. књига (62), стр. 160. Кад је средином прошлог века (изгледа баш 1850 године, Јукић прича о свему и свачему, али прецизне датуме не даје) Омерпаша Латас био послан од Порте да умири Босну и казни крајишке муслимане бунтовнике, између осталих мера које је преузео био, каже Јукић: “распошаље писаре по нахијама да мушке главе, колико турске толико и кршћанске пописују”, па онда вели у примедби: “Писари ови били су већином Османлије, који, не знајући босански, водали би узасе Бошњаче Турке, и тако најприје Турке а затим рају писали су, свакога име, и оца му и доба. Раја, не знајући зашто се то пописује, била се је препала да и њу не потјерају у низаме; затајивали; ништа немање једноч у говору с Омер-пашом међуто нису смјели тајити. Турци, напротив, све би трећег каза ми, да има Турака колико и раје — један милион — вели он: а будући да су три од стотине имала у низаме ићи то по сваком бројењу мало би ко и остао код куће! Али то је он само предамном умножавао турски број, а умањивао кршћански, да сакрије малоћу — порад политичких узрока”....

И други европски писци упозоравају на особеност турских “статистичких” операција. Тако Карл Браун у предговору Герхардовог превода српских народних песама цитираног под 78. На страни 37 каже Браун и.о.: “Специјално у Турској имају пописи становништва једну посебну особину, која се сасвим суштествено разликује од наших. Тамо се наиме пописују само одрасли мушкарци, и то углавном из два разлога: Прво је пописивачу забрањено да улази у женску кућу (турски харем....), забрањено законом и обичајем. Друго, харач, порез на главу, узима се само од одраслих мушкараца (руски “душа”), а то је Турцима главни циљ” (свакако пописа).

Немачки етнограф Рикард Мах, цитиран под 14, жали се на стр. 99 поменуте публикације како је уопште тешко у турским пределима доћи до бројних података иоле тачних, па успут спомиње и турске “статистике”. Тај

његов пасус је веома интересантан па ћемо га навести у целини. Ево шта он каже:

“За спознају истине недостају чисти извори чак и онеме који иде на посао на лицу места са најбољом вољом и снабдевен потребним знањем језика. Не може свак да се истражује до интимности. Свуда се наилази на неповерење, не само код турских власти, него и код раје, која може све веровати само не на неку научност беспристрасну и без предрасуда. Човек је онда принуђен, пошто одбаци наивну турску статистику сал-намех, која из учтивости и лењости тачно онолико жена изброји колико и мушкараца и људе дели само према вери, човек је принуђен да се обрати хришћанском свештенству, које никад не пропушта да ову прилику искористи. Из кише дошао си у покисницу. Свештеник, увек страсно одан нацији, пружа најфантастичније слике о своме народу; сви други народи на Полуострву за њега су једва достојни спомена, и ко бројеве који извиру из тог извора под описаним околностима и податке одатле бележи, он је занимање етнографског истраживача сасвим промашио”....

Швајцарски професор Кинкел, говорећи баш о БиХ (дело цитирано под 38) придаје бар хришћанским изворима неку релативну важност. Он каже (стр. 7); “За Хришћане пружају свакако харачи које су пре имали да плаћају и регистри становништва вођени од хришћанских свештеника бар неку приближну процену. Мухамеданце, пак, нису дозвољавали да пребројавају, да се не би испољило, колико су заиста у мањини”....

Ово је све било потребно рећи пре него би се саопштили ближи подаци о турским “статистикама”.

Пошто су турски “пописи” вршени ад хок, неочекивано и без законске подлоге, усто у нестатистичком циљу, то није могуће утврдити колико их је било и кад су вршени.

Спомињу се пописи од год. 1851 (биће да је то онај Омер-пашин, о коме фратар Јукић говори), затим 1871 и 1876, и за њих се даје укупан број становника, за кога се не може рећи да је апсолутно нетачан. Он је имао да износи за целу Босну и Херцеговину:

Године 1851	1,022.000
1871	1,026.000
1876	1,051.485

Већ подаци о структури становништва, нарочито по вери, доказују веће и очите нетачности. Блау-Киперт обрађују тај материјал поближе. По том попису било је муслимана 175 хиљада а хришћана 265 хиљада. Тај број треба помножити са два, јер се односио првобитно само на мушкарце. Према томе било би муслимана 350 хиљада, а хришћана обе вере 530 хиљада. Укупан број међутим, не слаже се са укупним бројем напред датим, он допире само до 880 хиљада а треба да прелази милион. Исто тако покушај ауктора да добију број православних одбивши од њега број католика према францисканским регистрима не може се примити. Јер тај францискански податак је ипак релативно тачан, у сваком случају далеко тачнији него турски резултат. Овај је очигледно смањен. Сад, ако од једног смањеног броја одбијете прави субтотал, преостатак мора да буде сувише смањен и нетачан.

Према истим немачким писцима, други попис од 1871 (Хецра 1288) нашао је у Босни (без Херцеговине) становника 539.300, од чега муслимана 270.050, православних 202.820, католика 60.095, Јевреја 1305, Цигана 5030. У Херцеговини укупно 81.929, од чега муслимана 39.472, православних 23.492, католика 18.289, цигана 676. По свему изгледа да овде није извршена мултипликација са два, да су само мушкарци обележени. Но мултиплициран број износио би 1,240.000, а толико није означен укупан број. Тако испадају те турске статистике; редовним вратима из њих се не може изићи.

Франц Маурер је у своме опису Босне (105) публиковао “један званични турски исказ из године 1872—73” у коме је изнето бројно стање становништва у Босни по окрузима или санџацима, затим засебно за Херцеговину, а засебно за Санџак. Ти исти подаци налазе се у једној званичној аустриској публикацији издатој од Ратног архива у Бечу, у којој се описује акт Окупације БиХ 79). Истоветни су подаци и сигурно проистекли из истог извора. Аустријанци су прихватили ту “статистику” у оскудици неке боље, али су јој у истој публикацији противположили своју сопствену

евалуацију, о којој ћемо говорити чим се осврнемо на турску “статистику” из 1872—73.

Она се односи само на мушкарце, укупан број се добива множећи са два. Мушкараца укупно било је у целој БиХ са Санџаком 621.228, од чега муслимана 309.522. Кад им се додају још 5706 Цигана, онда муслимани чине апсолутну већину, једва пребачену, ни пуних 51%, али тек више него све друге вере. Таква је статистика морала да испадне, па ма шта се на терену нашло. Хришћана је било, заједно са Јеврејима, 306 хиљада (муслимана преко 315 хиљада). Од хришћана, православни су имали да чине три четвртине, католици једну четвртину (226 хиљада и 78 хиљада).

У Херцеговини је нађено тобоже 39.472 муслимана, 23.492 православних и 18.289 католика (Цигане и Јевреје не узимамо у обзир). Изгледа да су рачунати само крајеви које је Аустрија запосела, не дакле и делови Херцеговине уступљени Црној Гори 1878.

У Санџаку број муслимана мушкараца имао је да износи 52.626, православних 30.575, католика ништа.

А у босанским окрузима, овако су тобоже биле распоређене те три вере (прво муслимани, онда православни, напослетку католици):

Бихаћ	45.186	37.117	2.097.
Травник	43.487	23.161	25.095
Бањалука	29.902	44.923	14.426
Зворник	63.601	46.767	11.663
Сарајево	35.188	18.343	8.747

Посматрајући ову серију, пада у очи да су муслимани тобоже свуда у већини, само не у санџаку Бања Лука. Ту и они признају јаку већину православних, равну апсолутну већину, узевши у обзир и јевреје одн. цигане (23+589). Православни су према католицима свуда у неупоредивој већини сем у санџаку Травник, а ту их је опет мало мање него католика (25:23 хиљаде). Али ништа јасније не долази до изражаја као српски карактер Босанске крајине. Специјално у санџаку Бихаћ, тзв. Турској Хрватској, имали су католици свега две хиљаде мушкараца наспрам 37 хиљада Срба. Срба је било 18 пута више него католика. Тај однос је у ствари могао да буде још

гори наспрам Срба, јер је број католика углавном добиван од укупног броја раје оне количине које су фратри у својим регистрима били забележили. Али, нека је тај број тачан, он претставља мало више од два процента целокупног становништва (2.4%). Да на основу тога захтевају извесне пределе за себе, то могу заиста само Хрвати.

Турске статистике имају, као што је речено веома малу апсолутну вредност, али у извесним релацијама могу бити од приличне важности. Тако нпр. у погледу односа православних према католицима, који је “Турцима” био индиферентан. Не само да је православних увек више него католика, већ они стоје бар у односу 1:3. То је било чак у доба кад је већ више деценија постојала српска слободна држава, у коју су се многи босански Срби преселили (одакле су опет многи муслимани прешли у Босну). Босански Срби су населили Славонију, Северну Далмацију и један део Војне Границе, после многе крајеве Србије, па чак и Црне Горе (не само Херцеговци, већ и Босанци). Колико је њих убијено и страдало од Турака (ја не спомињем заразе, јер су оне косиле све вере). Па ипак је српски елемент БиХ увек био најзначајнији, и давао тим провинцијама национални карактер.

Речено је већ да се аустриска управа служила и неком својом евалуацијом ретроспективног карактера, која се имала да односи на стање пре Окупације, одн. у време саме Окупације. По тој евалуацији, све три покрајине заједно (Босна, Херцеговина, Санџак) требало је да имају 1,337.393 становника, од чега муслимана 480.596, а хришћана укупно 850.425 (осталих 6372). Нажалост, хришћани нису између себе диференцирани. Ова евалуација је иначе у великој мери потврђена првим сумарним и доцнијим општим, редовним пописом извршеним од окупаторских власти, о коме се даље говори (само се не сме изгубити из вида да се ти аустриски пописи односе на БиХ без Санџака). Католика у овом броју није никако могло бити више од двеста хиљада, док би православних било око 650 хиљада, али од тога броја отпада на Санџак око сто хиљада (по турском попису 61 хиљада, али је тај број очигледно смањен, као и другде сви Хришћани, а у Санџаку других хришћана није било).

XI. РАЗВОЈ КАТОЛИЧКЕ ВЕРОИСПОВЕСТИ ДО ОКУПАЦИЈЕ

Досад су дати упоредни подаци о бројном стању босанско-херцеговачких вероисповести у другој половини XIX века. Сад се мора нешто посебно рећи о католичкој вероисповести, из више разлога. Прво, што о њој постоје и посебни подаци, које не могу да покажу друге вероисповести. Друго, што ти подаци претендују, не без права, на већу веродостојност. Они проистичу из фрањевачких забележака, из извештаја католичких пароха вишој власти о бројном стању своје пастве. Пошто католика није било много и пошто су њихови фратри били релативно доста писмени, ови подаци би могли бити доста тачни и могли би бити статистички искоришћени као тзв. секундарна статистика. И данас многе гране статистике имају секундарне изворе, тј. посредне: искоришћују се подаци који статистици нису били намењени и који нису њу имали у виду. Али је сасвим друкчије где статистика преузима од администрације посебне листиће за сваки случај, а друкчије кад она мора да прими готове бројне податке, статистички већ конзумиране или обрађене. Статистика и то чини у случају велике нужде (ако иначе не може доћи до прецизнијих података), али тад потеже у помоћ и теорију о статистичким грешкама. Усвојено је као опште начело, да овакви извештаји, свештенички извештаји о стању пастве, садрже увек грешке у повећању броја, а никако у смањењу. То је логично: нико не жели да претстави свој посао као безначајан ни своју мисију као безуспешну. — Најзад, веома је интересантно пратити развој католицизма у овој земљи и из политичких разлога. Ови подаци у многоме олакшавају.

Ђаковачка бискупија, под чијом јурисдикцијом су се налазили босански фратри-жупници (других пароха није ни било сем фратара францискана) издавала је с времена на време шематизам о “Мисионарској провинцији Босни”. Тако нпр. у годинама 1855 и 1865 70). По њима 1855 било је у Босни католика 122.865, а год. 1864: 132.257. То има да буде без Херцеговине. За годину 1870 наводе Блау-Киперт 69) да је “према тачним подацима францискана” било у Босни 132.532 католика, а у Херцеговини 49.200. И према томе испада да се први подаци из шематизма односе само на Босну у

ужем смислу (без Херцеговине). Свакако се мисионарска провинција Ђаковска није простирала на Херцеговину.

То испада и према наводима фра Јукића. По њему (цитирана књига под 62, стр. 342-343), “кршћани, другојачије католици”, били су подељени у три “апостолска викаријата”: босански, херцеговачки и требињски. Први је имао по њему 112.000 верника, други 33.060, трећи свега осам хиљада (потпадао је под дубровачког бискупа). Ове три цифре сабране дају суму од 153.060, иако Јукић означаје укупан број обло са 150 хиљада. У ужој Босни би их било 112 хиљада, у Херцеговини 41.060.

Ако се узме да се ти бројеви односе на неко време које Јукић није ближе означио, али које може бити и десет година пре првих података из Шематизма, и ако се узме да су исти извори служили за бројеве и Јукићу и Ђакову, онда се развитак католицизма у Босни у средини прошлог века овако приказује у временској серији:

Године	Број католика:
Око 1845	112.000
1855	122.865
1864	132.257
око 1870	132.532

За стање пре Окупације, француски публициста строго католичне опсервације, Виконт Д Ке д Сент-Емур 99) цени број католика на 135 хиљада. А после Окупације тај број скаче незапамћеиим скоковима као што ће се видети из серије у одељку који се на тај период односи.

Блау-Киперт наводе и неке детаљне податке о распореду католика по појединим турским Ливама Босне. За даље статистичке компарације, било кад, биће добро да се и ови подаци репродукују. Тако је било негде средином прошлог века (не каже се кад) католика римског обреда у

Ливи Сарајево	20.793
Травник	50.815
Зворник	27.700
Бања Лука	30.155
Бихаћ	5.625
Укупан број би био	135.088

Очигледно се ради о самој Босни без Херцеговине, иако је у Ливи Сарајево обухваћен и Коњиц (тада је он спадао свакако у Босну). Интересантно је да Лива Бихаћ, која обухвата највећи део “Турске Хрватске” није имала ни пуних шест хиљада католика.

Док су забележени посебни бројеви католика по епархијама и окрузима, дотле за православне пружа Јукић само бројеве “кућа” по епархијама. То је неупотребљиво, тим пре што су српске куће биле махом задружне. Оне не би дале јасну слику ни кад би се упоређивале са кућама других вера, а камо ли са становницима других вера.

Да у древној прошлости католицизам, из кога се родило данашње хрватство, није био јак, навешћу овде шта пише швајцарски публицист Макс Кох у једној скоро изашлој књизи (111). Тамо стоји на стр. 150—51: “...Због тога је папа 1325, кад се баш била Босна под Стефаном Котроманићем закотвила на обали, упозорио маџарског краља да херетике не пушта некажњиво, тим пре што су се они са верским избеглицама из других земаља знатно појачали. Али код неукротиве воље босанског народа и рђаве воље његових владара, није помогла ни солдатека, ни инквизиција, ни проповеднички жар пожртвованих доминиканаца и францисканаца, тако да после труда од сто и педесет година није учињено скоро ништа. Готово сви становници су, како се жали папа Грегор XI око 1375, или јеретици или — у северним пределима који су припали Босни после 1300 — шизматици (грчко-православни)”.....

На стр. 100 исте књиге описује писац место Олово у Босни и каже: “Један стари фрањевачки манастир ту стоји, и то не случајно. Јер је то место било у средњем веку логор Богумила, које је тај ред (фрањевачки) најсрдачније био преузео да провери (у католичанство), али узалуд, пустио је да “постане кисело”, јер су све њихове наде напослетку фес ставиле на главу”.

ХИ. РЕЗУЛТАТИ МОДЕРНИХ СТАТИСТИЧКИХ ПОПИСА

О правим статистичким пописима становништва може се говорити тек после Окупације. Аустро-угарска одн. босанско-херцеговачка земаљска управа извршила их је четири, од којих први, непосредно после Окупације (1879), био доста примитиван и провизоран. Три права пописа становништва извршена су 1885, 1895, 1910. После су дошла два у Краљевини Југославији (1921 и 1931) и два у комунистичкој Југославији: 15 марта 1948 и 31 марта 1953. Овај последњи још није обрађен. У осталим, укупан број становника Босне и Херцеговине износио је:

Године 1879	1,158.440
1885	1.336.091
1895	1.568.92
1910	1,898.044
1921	1,889.929
1931	око 2,320.000
1948	2,565.283

Сваки нови попис нашао је више становника, изузев пописа од 1921, који је следовао Првом светском рату. Он је практично једнако становника показао колико и претходни попис вршен десет година раније. Зато је тек 1931 удвостручен број становника према стању одма иза Окупације. Да није било рата, то се могло очекивати већ око 1920. Резултати пописа од 1931 дати су апроксимативно, јер је он вршен по бановинама, па се мора прерачунавати. То прерачунавање је извршено за три главне конфесије, али није за остатак. Те три главне конфесије имале су укупно 2,294.139 становника. Ако им се додају остале вере од око 25 хиљада, колико су раније и доцније износиле, то ће горе показани бројеви бити релативно сасвим тачни.

Интересантно је да после Другог светског рата попис не показује мањак, већ осетан вишак становништва. Узрок се може објаснити овако: Између послератног и предратног пописа протекло је било пуних 17 година. Рат је, међутим, трајао, четири године. За то време је убијено стотине хиљада Срба,

али укупан пораст свих етничких група је већи, јер се он простире на 13 одн. 17 година, а друге групе нису страдале.

Класификација по вероисповестима показује слику етничких односа становништва БиХ и извршених промена.

Три велике вероисповести обухватају скоро 99% становништва. Зато ће овде бити само о њима реч. (Јевреја и осталих укупно 1%).

Године Апсолутно у %

1879 495.761 42

1885 571.250 42

1895 673.246 42

1910 825.418 44

1921 829.162 44

1931 1,028.139 44

1948 1,064.131 41

Ови бројеви показују да су Срби православни за време Окупације повећали свој бројни волумен упоредо са општим коефицијентом прираштаја становништва. Тек у годинама око Анексије њихов пораст узима скачуће размере. До тада, они партиципирају увек једнако у укупном броју, њихова квота износи стално око 42%. Тада нагло скаче на 44%. И таква остаје за време Југославије, све до разбојничке “државе” Хрватске, кад она пада на проценат нижи него икад од турског земана.

Сав пораст православног становништва је био органски, тј. сам од себе, без икаквих имиграција. Напротив, српско становништво Босне и Херцеговине, а нарочито Херцеговине, стално је емигрирало, за време Аустрије у иностранство, за време Југославије у остале српске области (колониисти). Статистика најбоље показује тачност изреке: Херцеговина цео свет насели а себе не исели.

Укупна квота је увек била изнад две петине, далеко изнад ма које друге етничке или верске групе. Релативна већина је неспорна. Шта више, да је сачуван природни развитак становништва, БиХ би већ биле на домаку српске апсолутне већине. Али страдања у оба рата, нарочито у овом другом, и унутрашње миграције, тај су процес спречиле.

Бројни подаци се односе на веру, на православно становништво. Оно се практично потпуно поклапа са српским становништвом. Нигде етнички чистије групе популације. Нико ко је у ту рубрику уведен није нешто друго него Србин. Напротив, једна знатна група Муслимана изјавила је приликом пописа 1948 да је српске народности. Таквих било преко 72 хиљаде. Тако званична статистика Југославије, која данас не објављује податке о вероисповести, наводи Срба 1,136.139. Тиме се и квота пење понова на 44%.

Подаци најновијег пописа (од 1953) још нису објављени. Нема никакве сумње да ће православни Срби задржати, чак и повећати своју квоту. Јер њихов природни прираштај био је увек јачи него других верских група. Становништво БиХ порасло је за пет година (од 15 марта 1948 до 31 марта 1953) за 10.8%. То је енормно, нечувено, више него 2% годишње (Македонија и Црна Гора још више). Највећим делом мора да је напредовало становништво српскоправославно.

Колико се сад Муслимана изјаснило као Срби, нажалост не можемо рећи. Али није немогуће да се тај број чак и повећао. У сваком случају, српски карактер Босне и Херцеговине бројеви и даље показују. Зверства Хрвата успела су да смање број Срба и њихово учешће у општој цифри, али не и да поремете српски карактер тих провинција.

Босанско-херцеговачких Муслимана утврђено је приликом пописа:

Године Апсолутно у %

1879 448.613 39

1885 492.710 37

1895 548.632 36

1910 612.137 32

1921	588.247	31
1931	718.069	31
1948	885.691	35

Одма пада у очи да се њихов број за време Окупације само незнатно, пужевски, пење, док релативно учешће у укупном броју конзенгветно пада. То је јединствен случај у етничким групама западног Балкана. Први попис их је затекао скоро две петине (Срба нешто више од две петине, њих нешто мање, остало је било за све друге вере мање од једне петине). Први пут у Југославији њихова квота је стационарна, а онда расте, и то нагло расте, више него је пре падала.

Разлоге неће бити тешко пронаћи. Пре свега мухацирство, сељење босанско-херцеговачких Муслимана у Турску, смањивало је логично бар њихову квоту. О томе се говори на другом месту. А затим, ко ће да држи корак са онако огромним досељењем инородаца туђе вере? Позната је ствар да је и муслиманско становништво БиХ показивало смртност изнад просечне, нарочито смртност одојчади. У Југославији се све одједанпут поправило, сви ретардирајући фактори у прогресу муслиманске популације БиХ отпали су. “Српска” управа БиХ благотворно је деловала на бројно стање Муслимана. Ако нису напредовали боље него друге групе, нису ни горе (местимично су несумњиво напредовали боље).

Многи писци сматрају да прави пописи показују мањи број муслимана него је био у ствари, јер како каже Лероа Болије у књизи цитираној под 106, “мухамеданске породице се не стављају на расположење радозналости пописивача, као што и не саопштавају све порођаје, нарочито не женске деце, која не претстављају понос оца”. Има у томе несумњиво доста истине, али већ при крају аустриске управе ова ограничења се нису никако или су се сасвим слабо јављала. Власти су онда познавале целокупно становништво у прсте. У толико је онда већи био стварни мањак муслимана под аустриском одн. католичком управом. То треба да се памти.

Број католика у Босни и Херцеговини овако се развијао:

Године Апсолутно у %

1879	209.391	18
1885	255.788	20
1895	334.142	20
1910	434.061	23
1921	443.914	24
1931	547.931	24
1948	588.835	23

Овај последњи податак, из год. 1948, треба узети са резервом. Он показује стање Хрвата по одбитку муслиманских Хрвата (округло 25 хиљада). Напред, међутим обухваћени су сви католици без обзира на народност: ту је било и Немаца (на десетине хиљада, видети ову расправу на крају), Маџара, Пољака, Чеха итд. Све те етничке мањине нестале су скоро сасвим код последњег пописа (не износе ни пола процента становништва). У ствари, све су се оне претопиле у “Хрвате”.

Ова неиндогена, импортирана и форсирана група становништва каква се приказује под рубриком “католици” или “римокатолици” (јер има 8—9 хиљада грко-католика), највише је напредовала за време Аустро-Угарске. Она се од првог до последњег пописа у тој држави за 30 година више него подвостручила, порасла за преко сто по сто (107%), док су за то време Муслимани напредовали свега приближно 37%, а православни 65%. Међутим, позната је ствар да су све групе католика укупно имале релативно мален природни прираштај. Њихова повећања претстављају миграциони салдо, не порођајни. Православни су се тек након десетогодишње управе Југославије подвостручили према броју затеченом од Аустриске окупације, а Муслимани тек крајем 1948. Католици су, међутим од округло 200 хиљада становника 1879 допрли до округло 600, значи да су се потростручили.

У почетку Окупације, католици су имали мало изнад шестине целокупног становништва, да после скоро достигну четвртину. Пошто у последњем рату они уопште нису страдали (они су само убијали, али нису бивали убијани), то су свој повлашћени бројни однос задржали и чак повећали.

Али, разуме се, они су тиме постигли и свој кулмен, са кога могу само да падају. Јер импортирања иностраних католика више нема нити ће их бити. Вероватно неће више бити ни убијања Срба. Бар неће бити некажњивог и неосвећеног. А природни прираштај је њихов мањи него Срба.

ХИИ. ПРИВАТНА КОРИШЋЕЊА ТИХ РЕЗУЛТАТА

Откад су публиковани званични резултати пописа становништва у БиХ, јасна је ствар да су они били примљени, са скоро пуним поверењем, од европских културних кругова. Отада се више не јављају појединци са својим “резултатима”, нити се подаци о вероисповестима публиковани на разним странама више разликују једни од других. Очигледно сви имају исту основу, исти извор.

Али, иако су бројни подаци исти, објашњења им нису увек једнака. Статистички коментари могу некад имати велики значај. Али би нас далеко одвело кад бисмо сад износили сва разна објашњења статистичких званичних података о етнографским приликама БиХ. Ограничићемо се само на дватри која се односе на почетак и средину аустро-угарске управе. Први потиче од познатог француског публицисте и познаваоца Балкана Анатола Лероа-Болије 80). Он каже: “Православни, који се једнодушно зову Србима, далеко су најмногобројнији. Њих је било према попису од

1879	476.000	42.88%
1885	571.000	42.76%
1895	673.000	42.94%

(Као што се види, он је дао обле бројеве; први је чак доста нижи од званичног, а проценти су сви изнад 42).

“Православни или Срби — за њих, то не треба заборавити, та два назива су синоними — образују на тај начин ван спора, најзначајнији елеменат по броју у становништву БиХ. Ако они и не успевају да достигну половину, они образују више него две петине, док муслимани (548.000) једва чине више од једне трећине, а католици (334.000) једва више од једне петине”....

Онда писац наводи и број католика за сва три пописа, па тако велик прираштај објашњава: “Ово повећање не потиче читаво из вишака рођених над умрлима; оно такође делом потиче од имиграције. Већина Аустро-Маџара настањених у Босни, после Окупације, заиста су католици и у

највећем делу такође словенског језика, чак и Србо-Хрвати, јер потичу највише из Хрватске и Далмације”.

Онда наводи бројеве муслимана са сва три пописа и каже: “Неки су муслимани напустили земљу....”

Ни странцима није могло да измакне оку оно што смо ми сви знали и на нашој кожи осетили.

У једној другој расправи, писаној две године затим, 106) Лероа-Болије долази до скоро истих констатација. Он каже на стр. 295: “У Босни су православни хришћани два пута многобројнији него католици римског обреда”....

Стр. 298: “Иако сачињавају 43% становништва окупираних покрајина, Срби православни нису једнако репартирани по целој територији. У окрузима Травник и Мостар заостају за католицима, у Сарајевском за муслиманима. У самом Сарајеву далеко су не само иза муслимана већ и католика, чији је број, то је истина, повећан чиновницима аустриског и маџарског порекла”.

“Ван предграђа младог главног града, Срби заузимају предност плодних поља извора Босне. То је у ствари популација у великој већини сељачка”.

304: Католици долазе у БиХ на треће место. 1895 било их је 334 хиљаде, данас већ ваљда 400 хиљада (1902 године). Много брзо расту, јер их 1879, првих дана Окупације, није било више од 209 хиљада (православних тада 476 хиљада). Католици су већ 1885 достигли 265 хиљада. Скоро су се удвостручили за четврт века. Овај пораст проистиче, делом, од имиграције. Бројни су се Аустро-Маџари населили у БиХ после Окупације, велика већина католика....”

Белгиски професор Емил Лавлеј, иначе ултрамонтанац, који је за аустриско решење босанско-херцеговачког проблема, а против Србије каже у цитираној расправи III, 337 56): “Хришћани источног обреда два пута су бројнији од католика у БиХ. Званична статистика је израчунала 1879 првих 496.761, а само 209.391 других.....” (Писац даје правилно апсолутне бројеве који су му сервисани, мада то још није била права статистика. Али

статистички однос он сасвим погрешно даје: два и по пута је више православних него католика).

Француски католички писац Шарм каже да је одма после Окупације “православна источна црква бројила у окупираним покрајинама око пола милиона становника, а то значи нешто мало изнад 40%” (у студији цитираној под 104, страна 638).

Свакако да и приручници географски, етнографски, статистички итд. узимају за базу свога приказивања званичне резултате. Они могу бити мало и нетачни, али опет тачнији од ма којих других резултата. То исто важи и за лексиконе, који су данашњем нервозном човечанству постали главни извор сазнања. У том погледу је симптоматичан Брокхаус, највећи и најпоузданији лексикон на немачком језику. У свом најновијем издању, које је допрло тек до слова Г, каже за Босну и Херцеговину 108): “Становништво је јако помешано: 46% православних Срба, 33% мухамеданаца, 20% католичких Хрвата”. Да ли је Брокхаус хтео да коригира званичну статистику или је пренебрегао хрватске злочине, није нам јасно. Тек он износи у БиХ онај проценат само православних Срба, који би, по нормалном развоју, морао да буде.

XIV. ЕТНИЧКЕ ПРОМЕНЕ ЗА ВРЕМЕ АУСТРО-УГАРСКЕ УПРАВЕ

Насељавање католика у Босни била је само једна страна у слици етничких померања становништва БиХ за време аустриске управе. Друга је, још болнија, била исељавање Муслимана и Срба из тих предела у којима су вековима живели. Аустриска управа је о томе водила праву статистику, која је, разуме се, мањкава (нису се сви исељеници јављали властима), али ипак даје приближну слику те појаве. Интересантно је да су у статистичком прегледу биле само две посебне рубрике: за Мухамеданце и Србе (тако званично стоји). Поред тога и скупна рубрика и рубрика за годишњи просек. (Католик се ниједан отселио није).

Један б-х чиновник, именован Фајфелик, даје о тој појави подробне податке у једном бечком научном часопису за време Првог рата 92). Подаци се односе од 1881 до 1912 године. Штета што нису дати за прве две-три године Окупације, јер је тада мухацирство јамачно било најинтезивније. То се види по томе, што је у првој години прикупљених података регистровано исељење 8000 мухацира (обли број даје наслућивати непрецизност). После их је сваке године било мање, али увек више од хиљаде. Тек последње три-четири године пред Анексију било их је нешто мање од хиљаде (најмање 1908:660), а тада бројеви рапидно скачу: 1909 преко две и по хиљаде, 1910 преко 17 хиљада, 1911 скоро 11 хиљада. После тога веома мало, јер су се турске границе биле помериле и мухацирство је практично било онемогућено.

Ипак, према тој званичној аустриској статистици, било је за 30 година (1881-1912) преко 71 хиљада муслиманских трајних исељеника, и 3321 православних. Око две и по хиљаде сваке године. А толико исто, ако не и више, католика је импортирано годишње.

Ако се овим бројевима додају прве три године легалне емиграције и сва нелегална емиграција, ње ће бити далеко преко сто хиљада, можда и сто педесет хиљада. А колико би они за ово време само прираштаја дали! Међутим, на њихова места дошло је толико иноверје, потпуно стране нашем народном стаблу. Она је постала “хрватска” и тиме вештачки појачала и

иначе национални елемент који су католици БиХ увек претстављали. На основу њих Хрвати траже границу до Дрине.

Ернст Дони у цитираној књизи под 39) овако описује последице одласка мухаџира: “На напуштене земље влада довлачи колоне: Пољаке, Хрвате, нарочито Немце, ослобађа их од пореза, обилно их засипа милостима. Образују се немачка села.... Градови се пуне Немцима и јеврејима: чиновницима, банкарима, индустријалцима, гостионичарима....”

Габриел Шарм наводи у цитираној књизи под 104) да је после Окупације приликом реорганизовања римо-католичке цркве у окупираним покрајинама било оволико римокатоличких парохија: у дијецези Сарајево 66, Бања Лука 21, Мостар-Требиње 7, укупно, дакле, 94, од којих су неке несумњиво после окупације биле образоване. Колико их је било при крају аустриске управе не знам, али свакако бар пет пута толико.

Још један Француз, Лавлеј, у више пута употребљеној расправи 56) каже о својим сопственим утисцима у БиХ 1885 године стр. III, 317): “Ја сам тамо срео много чиновника цивилних. Највећи део беху: Хрвати, Словенци, Чеси и Пољаци”.

За Сарајево наводи ове бројне податке из првог званичног пописа од 1879: Тада је пребројено становника

муслимана	14.848
православних	3.949
јевреја	2.099
католика	698
укупно	21.594

Већ 1884 било је у Сарајеву 1663 становника више, сав вишак отпада углавном на католике. Тада је било бирача: муслимана 531, православних 195, јевреја 123, католика 257. Док је њихова квота у становништву износила 1879 нешто мање од три процента, и то вероватно урачунавши прве већ тада

приспеле чиновнике, дотле је квота бирача после пет година износила у Сарајеву већ 23%.

1931 године било је у Сарајеву 21.372 римокатолика, знатно више него православних (на укупно 78 хиљада становника). Било их је око 27 процената, а било би их и 50% да је остала Аустрија. Тада је у Сарајеву било свега 29.649 муслимана. Док их је после Окупације било двадесет пута више него католика, сад су се скоро били изједначили. И поред све “великосрбске” управе.

Да је католика у Сарајеву пре Окупације било чак и мање, имамо индикације код Франца Маурера, који у цитираном путопису скоро десет година пред Окупацију (105) каже: “Сарајево има, поред толиког пространства, само 40 хиљада становника, које према подацима Темелса сачињавају: 6000 Срба, 1600 Јевреја, хиљаду Цигана и 200 (словом двеста) католика. Остало су мухамеданци (скоро 31 хиљада)”. Било их је 150 пута више него католика, а после шест година ни два пута више, чак ни једанипо пут. Писац је нашао једну српску катедралу. (Зна се да је католичка црква била једна брвнара).

За Мостар каже фратар Јукић (стр. 51 књиге под 62): “Главна је мјесто цијеле Херцеговине, столица везира и владике захолмског. Житељи су у њему Турци, ришћани и мало кршћана, свега 18.000”. Међутим 1931 године било је у граду Мостару укупно 20 хиљада становника, од којих православних 5502, а римокатолика 5764. Све је то скоро насељено за време Аустрије, али је број католика прешао број православних тек за време Југославије.

Странци су се у БХ досељавали већином као државни намештеници, који никад више те покрајине нису напуштали. Којегод народности били, они су у другој генерацији Хрвати (уколико су католици, а њих је било око 98% усељеника). Међутим, вршена је индиректна колонизација иноверије. Настала су била насеља Пољака, Чеха, Украјинаца, Немаца итд. То су све, разуме се, били виртуелни кандидати за Хрвате, данас већ актуелни Хрвати. Један немачки публициста дао је између ратова ретроспективни преглед немачке колонизације у Босни (разуме се да у Херцеговини те колонизације

није било). У тој расправи 91) он описује потанко сва насеља, са пређашњим немачким и новим српским именима. Наводи и годину колонизације и број колониста. Већ 1879, годину дана после Окупације настала је прва колонија Винтхорст одн. Нова Топола у срезу Босанска Градишка. Ту је било 1435 колониста. Друга је из 1886 у бијељинском срезу Франц Јосефофелд, доцније Петрово Поље, са 1139 становника. Остале су знатно мање (изузев Глоговац-Шуцберг код Прњавора).

Укупан број Немаца у БХ износио је 1910 године скоро 23 хиљаде (22.968). Десет година доцније, у Југославији, било их је 16 и по хиљада. Остали су већ постали били Хрвати. 1948 било их је свега 1163, сви други су се претопили у Хрвате, и многи, као Хрвати, учествовали у убијању Срба.

XV. НАЦИОНАЛНА СВЕСТ ПОЈЕДИНИХ ЕТНИЧКИХ ГРУПА БиХ

Пуну националну свест нису могли у прошлом веку да покажу ни далеко напреднији и развијенији народи него што су народи Босне и Херцеговине. Зато се то није овде могло ни очекивати.

Па ипак, не важи то за све етничке групе у истој мери. Пре Окупације употребљавано је само једно национално обележје од свих која се данас употребљавају и која аспирирају на те крајеве. Употребљавано је само српско национално обележје. Ако не сви, а оно велики део православних Босанаца и Херцеговаца обележавао се као Србин. Од хрватског имена није нигде било ни помена.

У том погледу наћи ће се несумњиво много података који ће ову тврдњу поткрепити. Ми ћемо се засад ограничити само на неке случајно прикупљене.

Босански католички домородац и школовани фрањевац (калуђер францисканац) Иван Фрањо Јукић, који је деловао средином прошлог века, отштампао је шест путописа кроз Босну из тога доба (првих пет од 1840 до 1845, а шести 1852). Они су били разбацани кроз часописе српске и хрватске. Сад су, ускоро, прикупљени и издати заједно са осталим књижевним делима тога фратра који је млад умро. Изашли су у Сарајеву 1953 под насловом: Путописи и историскоетнографски радови. 62)

У тим својим путописима Јукић наводи увек и етнички карактер насеља кроз која пролази и говори о становништву. Народ дели на ришћане, кршћане и Турке. Први су православни, други католици, а трећи муслимани.

Он лично не употребљава друге називе, док језик назива конзенгветно босанским. Али у појединим пределима он је налазио и друге називе, а не само “кршћански” и “хришћански”, и он то савесно региструје. Тако се понегде католици називају Шокцима, а другде Маџарима. Тако у примедби на стр. 69 исте књиге Јукић објашњава: “У нахијама бихаћској, старомајданској и приједорској католици зову се маџарима.... а у наји бањалучкој зову се шокци..... У нахијама бањалучкој, дервентској и градачкој, особито ближе Саве, не само да шокцима то име није погрдно,

него управ народно, и тако се католици сами међу собом зову....” Стр. 94: “У жупи бањалучкој сељаци себе називају Шокцима”....

Стр. 95: “У нахији старомајданској и приједорској Бошњаци западног обреда зову сами себе кршћани, а други називају их маџари. Њихова ношња једнака је шокачком, тј. с кршћанском у нахији бањалучкој. У нахији бихаћкој кршћане по исти начин зову маџари.... У нахији, дакле, бањалучкој шокци називају се кршћани, а у бихаћкој, старомајданској и приједорској (а у ових само трију) маџари”....

Нигде, ниједном речју у свих шест путописа Јукић не назва своје савернике Хрватима ¹). Али је интересантно ово: кад је вођен на робију у Цариград, он описује и крајеве ван Босне кроз које је са пратиоцима прошао. И ту он налази Хрвате. Тако у селу Јањевоу на Косову. На стр. 131 каже: “Јањево има до 300 кућа, од којих су половина католици, говоре босански, а себе Хрвати називљу. Турци пак арнаутски говоре и Арнаути се зову”.... Затим, кад је лађом преведен из Солуна у Цариград, каже (стр. 139—140): “Пароброд је био пун путника сваког закона и народа.... Било је доста Хрвата из Бара и Спича који су ишли на радњу у Цариград”.... Дакле, на Косову и на најужем приморју српском било је Хрвата, али их у Босни нигде не нађе!

Србе је, међутим и те како нашао. Описујући околину Бихаћа, каже како га је ноћ ухватила код села Чекрклије. Он пита кирицију: Гдје ћемо конак ухватити?

—То је и мени брига, јер до Сане нема нигдје мађарске куће; ако узможемо сватити до Сухаче, тамо ћемо ноћити код мога знанца, премда је Срб, ал је поштен човјек.

—Шта је то Срб? питам ја.

¹). Само на једном месту близу Фоче “спази људе по имену и говору од шокаца различите”. Рекоше му да су то Хрваћани (не Хрвати, стр. 65). Он запита кирицију: — Какви су то Хрваћани? “Бјеж, не питај, вели он, то су људи извраћени, који се не боје ни Турчина ни фратра, под пушком по ваздан раде, а ријетко ће је и по ноћи иза паса извадити. Прије 15 година мало се која кућа шокачка овдје налазила, пак ево се голи досели Хрваћанин, и то све испод љубушке и вергорачке крајине”....

—То знаменује ришћанин.

—Зар у вас ришћане зову Србима?....

Пре сто и више година, католици северне Босне звали су се шокцима и маџарима, а православни Србима. Није ли то довољан доказ и порекла и националне свести тога становништва?

И то баш у крају који се од свих тадашњих писаца па и од самог Јукића зове: Турска Хрватска. Он каже на стр. 67: “Бихаћка крајина јест турска Хрватска преко Уне, лијепи комад земље, који се уздуж Уне од Соколовца до Новог простире”.... За Бихаћ каже (стр. 68): “Ово је град од турске Хрватске поглавити”.... Стр. 86: “Бихаћ јесте главно и највеће мјесто у турској Хрватској”...., “али од Каменграда до Бишћа нема кршћана, све су ришћани и Турци....”

Хрватски професор и историчар, познати занекач Срба Вјекослав Клаић издао је баш у време Окупације једну књигу о Босни (103), у којој се признају у Босни само Хрвати, али, према писцу: “Ово се име додуше мало чује, јер је народна свиест у народу замрла, па се више спомињу или покраинска (Бошњак, Херцеговац) или вјерска имена (Турчин, Србин, Латин)....”

Дакле, Србин и Турчин су верска племена!! Не, то су национална обележја онда кад се име хрватско никад чуло није у БХ.

Клаић се и даље жали да баш католицима недостаје народна свиест, а њихови жупници, фрањевци, “народне свиести и поноса не моглоше јим у груди удахнути, јер сами нису право знали тко су и што су.... Па тако није ни чудо, да су неки путници, напосе Хиљфердинг, примјетили, да католици у схваћању и у душевних својствих у обће заостају за православними. Узроци пако су прво слиепа вјера у ауторитет других људи, а друго помањкање чувства народности”....

Хрватски политичар Шиме Маџура каже у једној поруци Хрватима 1891: “Ваља нам данас и то признати, ако нећемо да сами себе очито варамо, да у Босни и Херцеговини свиест народна није толико пробуђена да би се извјестно могло рећи, да пучанство ових земаља посве и одлучно нагиње хрватској народности” (из дела цитираног под 76, иста страна).

Милан Марјановић каже у књизи под 85), стр. 195: “Хрватска политика у читавом XIX веку има државно-правни карактер. Народно буђење је отпочето у ограниченој вези са државноправним борбама. Тако је било у Хрватској са Гајевом акцијом, а и у Далмацији се истом у вези са актуелношћу државно-правног питања размахом покрет народнога пробуђивања. Једнако је било и са буђењем хрватства у Босни и Херцеговини.”

Врло је интересантно шта о томе пише Ами Буе још пре скоро 115 година. У IV књизи својег монументалног дела цитираног под 34) он пише на страни 118: “Аустрија треба увек да се сећа да су једини њени припадници у Босни, католици или Шокци, омрзнути од муслимана као и од њихових земљака грчких (православних), зато што им недостаје осећај народности и патриотизма, који су до крајности развијени код других Босанаца. Ако она заборави ову истину (мисли на Аустрију), Босна ће убрзо постати за њу друга Навара, и побуна може чак да пређе границе ове покрајине да би се проширила на Маџарску”.

(Писац мисли на српски народ у Маџарској. Другим речима, ако се Аустрија ослони на католике, Срби ће се сви и свуда побунити и то ће постати кобно за Аустрију. Као што је и било!).

Француски публицист Габријел Шарм, у једној својој проаустриској и прокатоличкој студији 104) каже за Србе: “Они се као вера зову Срби а не Грци, иако се свуда на Оријенту припадници ове вере зову Грци без разлике на народност.... Од 1880 променио се званични назив православне вере: пошто су припадници ове вере манифестовали њихову аверзију за име грчко или грчко-православно и пошто су хтели да се зову просто Срби или православни, одлучено је да их отсад званично именују источно-православни или просто православни”....

Описујући стање затечено Окупацијом, писац вели (стр. 635): “Одвајање између вера било је тако очигледно извршено да су судари били често жешћи него између разних народности. — Становништво обе провинције хомогено је као раса.... Али са гледишта вере, оно се дели на мухамеданце

(Муслимане), на Србе (Рум милет, Хришћани) и на Латине (Кршћани) односно католике”. Из вере у веру није се могло прелазити.

(Као што се види, ни овај писац нигде не спомиње хргатско име у време Окупације).

Немачки путописац Франц Маурер у опису свога пута по Босни скоро десет година пред Окупацију каже да се католици тамо зову кршћани, а православни хришћани, али обично Срби (чак и кад су “Хрвати”), дело цитирано под 105.

Француски публициста Леруа-Болије пише у једној својој запаженој расправи 106): “Ако су за етнолога Босна и Херцеговина једна хомогена земља, то исто се не би могло рећи са гледишта политичког и националног.

У Босни, као скоро на читавом Оријенту, оно што сједињује људе у свесне и солидарне групе, то није опскурна заједница расе, нити једнакост језика, ни вековна привикнутост да се заједно живи под истом влашћу, него сличност веровања и обреда, заједница вере. И није то услед незнања или фатализма, као што бисмо били склони да верујемо, то је историско завештање, хисторије од три-четири века, која је под турском влашћу народност заменила вером, или изједначила једну са другом. Вера је била једина отаџбина притештене раје”....

“Питајте једног муслиманина (шта је), он ће вам одговорити да је “Турчин”, иако је најчешће чисте словенске крви. Питајте сељака православног, он ће вам рећи: Ја сам Србин (имао сам више од једне прилике да то чујем). Што се тиче католика, ако се сви домаћи не означају као “Хрвати”, симпатије већине, у Босни као и у Далмацији, скренуте су према Хрватској”....

(Под “домаћим” писац разуме аутохтоно становништво за разлику од куфераша. Интересантно је да и Хрвате и Турке подједнако ставља међу наводнике, а Србе не.)..

Белгијанском професору Лавлеју жали се сарајевски арцибискуп Штадлер, познати прозелит и србождер, на тешкоће прозелитизма: “Њихова вера (припадника “источног обреда”) интимно се код њих поклапа са

њиховом расом. Причајте Ви њима само о супериорности католицизма, они Вам одговарају: Ја сам Србин. — Они су Срби заиста и по језику и по крви. Предложити им да напусте своју веру, значи исто што и тражити од њих да се одрекну њихове народности. У XIII и у XIV веку властела босанска се признавала сукцесивно богомилима, грцима и католицима. Данас, сваки је забаракадиран у свом обреду и конверзије су веома ретке”.

(Ово се налази у делу цитираном под 56, али одељак цитиран под II, 101).

Интересантно је да оба прозелита и ултрамонтанца употребљавају реч обред место вера.

На другом месту (102) са чуђењем установљава Лавлеј: “Чудновато је да су православни остали верни њиховом традиционалном култу, јер су дуго времена били без милосрђа тешким наметима мучени од фанариотског клира”.

XVI. ПОЛИТИЧКИ СТАВ И ПОЛИТИЧКЕ АСПИРАЦИЈЕ ПОЈЕДИНИХ ВЕРСКИХ И ЕТНИЧКИХ ГРУПА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Према Габриелу Шарму (под 104), стр. 632: До Мурата III обе хришћанске вере су живеле “у сасвим мирним односима”, али крајем XVI века настадоше велика непријатељства. То је било доба црквене кризе у Босни. “Грчко-источни су више патили, јер су били кметови бегова, они су били први изложени мучењима. Мање сиромашни, запослени у рудницима или као обични надничари, католици су уживали заштиту чак у свом медиокритетству. Још више, папство, нарочито од Сикста V, није ништа штедело да им притекне у помоћ”. (Писац сад наводи примере турске благохотности према католицима).

Сипријан Робер истиче у књизи цитираној под 18),

II,43: “Латински католици су у највећем броју устанака држали страну противну шизматичким Србима. Помагани испочетка од Млетака а сад од Аустрије, проширили су своју пропаганду до Новог Пазара на дну Босне. Самим тим што су католици и исте вере са Французима осигурава им привилегије које су Турци увек одбијали да признају шизматичкој раји. Они су могли да граде многе манастире преко мале браће и фрањеваца, у градовима имају лепе цркве, док јадни хришћани грчког обреда морају, често напољу, у шумама и шталама, да обављају своје црквене обреде”....

Две године пред Окупацију писао је Шарл Иријатр, француски публициста у књизи под 33), стр. 627: “Уједињени у тлачењу, било би природно да ови Словени буду уједињени и у револту. Али у целом делу северно од Босне, у Турској Хрватској, на обалама Уне и Саве, антагонизам је сувише велик између два обреда, тако да смо ми својим очима видели како католици корачају на страни Турака против грка који су се дигли на устанак..... Човек може рећи, а да не буде таксиран претераношћу, да, ако се већ ради о нечијој власти, фрањевци рађе примају турску него Срба православних”.

Рене Пину каже у делу под 21: “За време устанка 1876 Срби и Босанци заједно се дигоше да збаце турски јарам и прогласише своју вољу да се уједине у само једну државу”!! (Под Србима писац мисли на Србијанце).

Лероа-Болие (100), стр. 298: “Тако су се међу Србима надасве рекрутовали устаници Великог устанка 1875—78”.

Швајцарски пуковник Ристов каже на страни 126 цитиране књиге под 19) да херцеговачки устаници из 1875 у једном свом манифесту траже “славено-српску слободу”....

А сад неколико навода о држању и стремљењу појединих етничких група за време аустро-угарске окупације БиХ.

У цитираној књизи Рене Анрија (54), стоји на стр. 270: “Хрвати Босне и Херцеговине били су врло вешто сведени, у покрајини окупираној али неанектираној, на стање урођеника колоније. Ништа више него њихови сународници у Краљевини они не јачају словенство нити у Аустрији нити у Маџарској. Конституционално, они су непостојећи.”

Рене Пину у књизи цитираној под 20) каже и.о.: “Њена управа (аустриска) беше једно предузеће германизације, или боље рећи десрбизације”.

Од три елемента, неједнака по броју, која настањују Босну и Херцеговину, Хрвати са северо-запада или Срби католици, којих је око 300 хиљада, једини су који су имали користи од аустриског режима.

Што се тиче муслимана, старе српске властеле... аустриске власти се труде да их задобију лепим поступцима....

Бечка и пештанска влада праве се као да не познају српску народност. То је у ствари, јер они познају напредак националне свести код Срба кад су се одлучили на бруталну меру анексије”....

То све стоји на страни 873, док на страни 893 карактерише босанско-херцеговачки режим као “режим који влада у једином интересу католичке мањине и германске колонизације, на штету велике већине православне и муслиманске”. Онда наводи да је тамо православних 43%, муслимана 35%, католика 21.30%.

Познати немачки публициста и политичар Херман Вендел каже у књизи под 117, стр. 174: “Од Окупације умиљавале су се власти прво Муслиманима, али од тога ништа не беше. Али су и Хрвати били миљеници бечке владе. Њихов покрет је био вештачки храњен зидањем школа и цркава и подржављавањем сваке врсте све на љутњу Срба. Ту је био план једне велике Хрватске, ту њен покровитељ надбискуп Штадлер, ту његова телесна гарда, Језуити; адут је гласио: хрватски и католички”.

У цитираној књизи Питара (13), стоји и ово: “То су (мисли на католике Босне) једини становници који су са задовољством пристали да пређу под скептар Хапсбурга.... У садашњем рату (I светски), положај Босанаца и Херцеговаца православне вере мора бити нарочито болан, а у овом моменту кад пишем, он мора бити посебно трагичан... Многи становници српске расе очекују васпостављање великог Душановог царства”. То стоји на стр. 27, а на стр. 33 пита се писац: “Ако Србија буде једнога дана успела, једном победничком вољом, да обухвати Босну и Херцеговину међу своје увећане области и да опет нађе, бар делимично, границе своје епохе сјаја, каква ће бити, после овог освајања, морална ситуација Хрвата-католика и Турака-муслимана? Да ли ће се добровољно припојити Великој Србији? Или ће према њој образовати једно огњиште иредентизма?”

Француски публициста Шарл Луазо писао је крајем прошлог века у чувеној, већ више пута цитираној француској ревији 93), између осталог: “Ако они (Хрвати) шире “хрватизам” у окупираним провинцијама, они искључују нову браћу од хисториског огњишта Београда, лишвају расу сваког водећег принципа, сваке политике истински националне, бацају њу, највише заинтересовану за Источно Питање, у не знам какву споредну и бедну улогу, и у тој форми, они се чине сукривцима иностранства.

Оно што оправдава упорност Срба у постављању њихових захтева на Босну и Херцеговину, то је осећај да је хегемонија у будућој југословенској заједници одређена унапред ономе ко буде умео да се ње домогне. Оне сачињавају (БиХ) једну невину земљу, или боље рећи земљу којој треба вратити невиност, која није само достојна да привуче земљорадничког пионира или индустријалца: откривене, оне очекују привреднике, чак прозелите, апостоле.” (Стр. 77).

Даље (стр. 83-84): “Католички елеменат (приближно 300 хиљада душа) одуховљава се од борбеног клира....Уосталом, и нема у Босни хрватске странке у правом смислу речи. Има само, у класи трговаца, поседника, нарочито у редовима клира, жестоких старчевићанаца, повезаних са њиховим саверницима у Хрватској и Далмацији, који покушавају да се повећавају са муслиманима, па већ имају један комитет у Сарајеву и орган у Мостару”.....

“Тако, православни елеменат у Босни највише привлачи пажњу Аустрије... То је најмногбројнија група.... Најзад, то је једина група која је подвргнута, захваљујући верској солидарности, утицају држава које су протествовале против аустриске окупације. “Српска идеја” се овде не поставља косо, као у Хрватској и Далмацији, где се она ограничава да произведе један национални покрет. Она тражи територију и, у границама скромних средстава којима располаже, апелира на народни осећај да се укине одлука Берлинског конгреса”. 85: “Високи клир се опире да прима моралне директиве из Београда.... Маса православна, напротив, тим рађе их прима, уколико њена лојалност према царској круни нема ни основе ни историје. Недостаје јој чак ни основ савремености.”

Немачки професор Виганд казао је у једном запаженом предавању крајем прошлог века 94): “Босна и Херцеговина су сасвим тим прожете да припадају Србији поред настојања власти да у народу рашире гледиште да су Бошњаци нешто посебно а не Срби....”

Један аустриски (немачко-аустриски) патриот, који је не само остао анониман, већ је своју књижицу морао да штампа ван Аустрије и Немачке (у Швајцарској) крајем прошлог века 95), замера много тадашњој званичној аустриској политици, претстављеној у Калају, што се у Босни и Херцеговини ослања на “изумирајуће народе и политичке системе”, па наставља: “Овој погрешној партиској политици је успело изврсно да удаљи од нас национални српски елеменат из кога се данас рекрутира или ће се рекрутирати.... сав сељачки и трговачки сталеж. Једно дубоко, веома озбиљно незадовољство домогло се њега (тога српског елемента)....

Политичка управа је...онај део становништва, који ипак једини има будућност пред собом, па говорили ми шта хоћемо, тај део становништва је одгурнула од себе и омрзнула нашем режиму....”

Евген Ерлих наводи једно писмо које му је написао Жорж Брандес следеће садржине 96): “Уколико ја знам, Аустрија није могла да задржи своју доминацију на Босни и Херцеговини друкчије него захваљујући солидној војничкој окупацији. А то се лако објашњава чињеницом да живе симпатије везују становништво које говори српски са Србијом.”

Ернст Дени у књизи цитираној под 39), на страни 189 каже: “Аустриска влада беше се зарекла да ће управљати против милиона Срба и шест стотина хиљада Муслимана, ослањајући се на 200.000 Хрвата”.

У једној швајцарској брошури изашлој за време Првог рата (112), говори се о Бањалучком процесу 1916, на коме је осуђено 98 Срба, од којих 16 на смрт. Главни орган оптужбе био је “Хрватски дневник” у Сарајеву, кога писац назива званичним дневником. Хрвати су поднели Аустријанцима сав оптужни материјал и свакодневно у својој штампи харангирали против Срба, који хоће Босну и Херцеговину да одвоје од Аустрије.

Стр. 105: “Ако Срби буду једанпут инсталирани у Босни неће бити више лако избацити их, и њихов отпор биће веома дуг док се јавном мишљењу у Европи не смучи а нарочито у Русији”.

(Ја бих ове пророчке речи више од свих других ставио до знања мародерима који без икаква права на Босну и Херцеговину аспирирају).

XVII. СПОЉНО-ПОЛИТИЧКЕ РЕФЛЕКСИЈЕ НАЦИОНАЛНОСТИ БиХ

Немачко-швајцарски војни писац В. Ристов доказује потанко да су рат 1875—76 Србија и Црна Гора водиле због Босне и Херцеговине (књига цитирана под 19, страна 168 и даље, књига посвећена искључиво приказивању тога рата).

То исто тврди и највећи хрватски историк Фердо Шишић у Народној енциклопедији СХС под речју “Хрвати”: “Кад су 1876, поводом српских буна у Босни и Херцеговини, Србија и Црна Гора објавиле Турској рат с циљем да ослободе ове земље.”

Аустриски публициста д-р Канер каже у књизи цитираној под 39) на страни 55: “Још године 1875 беше Србија, једна мала, од Порте зависна кнежевина, подигла оружје против Турске да би ослободила Босну и Херцеговину, у том рату се искрварила, али тиме изазвала помоћ Русије, којој је успело напоследку да обе покрајине отргне од Порте, иако је њен даљи план, да им обезбеде аутономију, да би се тако припремило њихово сједињење са Србијом, осујећен на Берлинском конгресу од стране Аустро-Угарске. Окупација Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске у години 1878 била је један тежак ударац за Србију, који никад није могао да се залечи”....

Ранке, највећи немачки историограф, саопштава 81): Фуадпаша је рекао 1859 пруском посланику: “Ако Црна Гора и Србија пруже једна другој руку, Босна се неће моћи више одржати”.

Шарл Принта, у једној својој спољно-политичкој расправи 82) издатој 1909, саопштава ове куриозне и скоро непознате податке: “Андраши је 1869 године, тада само као министар-претседник Маџарске, али мало затим као заједнички министар спољних послова (Аустро-Угарске) учинио преко посланика Венјамина Калаја у Београду понуду: “Аустро-Угарска се обавезује да испослује за Србију анексију Босне, Херцеговине и Старе Србије, тако да ове покрајине имају да образују, са садашњом Србијом, једну нову српску државу, која би остала под сизеренством Порте под истим

условима као садашња Србија.... Аустро-Угарска би узела за свој рачун западни део Босне до Врбаса и до Неретве”.... (Писац истиче да је даља судбина овог предлога непозната).

Ранке саопштава у наведеном делу (81), стр. 501 да су негде око 1865 долазили босански бегови у Београд и преговарали са књазом Михаилом о уступању Босне. Ранке пише: “Врло је значајно да се том приликом водило рачуна и о односу муслиманског становништва. Изасланици босанских бегова појавише се у Београду, они обећаше да ће у претстојећој борби остати неутрални ако им се зајамчи слобода њиховог вероисповедања и њихова непокретна имања”.

Ситон Ватсон, алиас Скотус Виатор, познати енглески хисторичар и публициста, најмеродавнији познавалац Балкана у Енглеској почетком овога века, Србима слабо наклоњен, саопштава у свом делу “Југословенско питање у Хапсбуршком царству” једно писмо ђаковачког бискупа Штросмајера енглеском државнику Гледстону, у коме овај пише: “Српско племе је ратничко и веома предузимљиво племе, једно племе пуно полетне животне радости. Правична награда за његово крваво жртвовање за једну свету ствар била би кад би се аутономија Босне поверила његовој енергичној руци, сазрелој још педесетогодишњим искуством”.... (књига наведена под 83).

Ватрослав Јагић наводи у својим мемоарима 84) једно писмо каноника Фрање Рачког из Загреба, писано 28 новембра 1877, у коме овај пише Јагићу: “Наши велики Хрвати хтјели би имати Босну и Херцеговину, а не виде кратковиди да нам се ускраћује иста Крајина, камоли Далмација”... (Под Крајином мисли на Војну крајину, или Војну границу).

Јагић пише Рачком 20 априла 1879 поводом дељења ордена у Загребу “ради окупације Босне”: “....веселим се да су Хрвати бар ордене добили, Босне и онако неће нигда” (цит. дело, стр. 348). У истом смислу писмо Руса Нила Понова од 24 маја 1875, I, стр. 375.

Сам Јагић износи у I књизи својих мемоара своје гледиште негде око Берлинског конгреса, и каже (стр. 307): “Ја сам рачунао, као сигурно велика већина Јужних Словена, да ће Босна и Херцеговина припасти Србији, али европске велике власти одлучише друкчије....”

На страни 259 исте књиге цитира Јагић једно писмо познатог србождера Исе Кршњавог писано мало пре Анексије БиХ (14 јануара 1908). У њему стоји и.о.: “Гледе Босне Срби су права погибелъ за монаркију. — Срби су на Ријечку резолуцију пристали, јер се у њој обавезују Хрвати да ће Маџарима помоћи раскинути монаркију, па јер су се Хрвати одрекли аспирација на Босну.”

Познати хрватски публициста, редован члан Југ. Академије у Загребу, Милан Марјановић, у својој књизи “Савремена Хрватска” 85) каже на страни 141: “...у неким деловима Босне водила се агитација да се Босна помоћу Аустрије ослободи “у име хрватског краља” и припоји Хрватској”.... (односи се на време пре 1878, у доба кад су се Срби из Србије, из Црне Горе, Босне и Херцеговине борили и многу крв лили да ове две покрајине постану српске).

После Берлинског конгреса, пише Марјановић на истој страни “званична Србија морала је ћутати. Али народ српски и јавност српска сконцентрисали су цео свој интерес на питање Босне”.....

Даља страна: “Окупација Босне одвојила је хрватску политику од српске и обрнуто. Срби су хтели да акт окупације остане провизоран и да не прејудуцира коначном решењу о судбини окупираних земаља. Хрвати су хтели да окупиране земље не остану по страни, него да се сједине са Хрватском и Далмацијом и на тај начин ојача позиција Хрвата, олакша борба и промени државни систем”....

Стр. 142—3: “Срби дају нову концепцију: Далмација не сме да се сједини са Хрватском него с Босном, а Босна и Херцеговина имају да остану сасвим аутономне. Тиме је ударен темељ српском аутономизму”.

Стр. 333: “Године 1909 Далматински сабор прима заједничку адресу Хрвата и Срба, у којој се тражи решење државноправног положаја Далмације, а о Босни се изјављује “да је народ Босне и Херцсговине с народом Хрватске, Славоније и Далмације једна териториална језична народна целина” и тражи да се том народу даде прилика “да споразумно са осталим народом хрватског и српског имена одлучи о даљој будућности своје отаџбине и да се о промени државноправног односа не сме решавати без пристајања народа”.

Француски публицист Жан Дорни каже у једној студији посвећеној Милутину Бојићу 86): “Г. Дучић, деликатан философски песник, рођен у оној Херцеговини, која је Алзас-Лорен Србије”

Француски публициста виконт д Ке д Сен-Емур каже у једној својој студији штампаној четири године после Окупације 99): “...па зар није један члан аустриске делегације 17 новембра прошле године (то треба да буде 1882) јавно изјавио да ће он гласати за суме тражене поводом окупације Босне и Херцеговине само у нади да ће Босна једног дана бити уступљена Србији”

Аустриски публициста, познати србождер, Леополд Мандл, пита се на једном месту у својој великој књизи о Хапсбурзима и Српском питању 97): “Па зар није због Босне и Херцеговине Србија постала наш (аустриски) смртни непријатељ?” (Другим речима, због те две покрајине је Аустро-Угарска пошла у рат, из којег се није више жива вратила).

Огист Говен описује, између осталог, у једној својој књизи улазак Срба у Босну почетком Првог светског рата и каже 98): “Срби улазе у Босну; они долазе да јој донесу слободу и светлост”

ЛИТЕРАТУРА

- 1) Ватрослав Јагић, Ein Kapitel aus der Geschichte der sudslavischen Sprachen, Archiv fur slavische Philologie, Jahrgang XVII, 1895, S. 62.
- 2) Милан Решетар, Archiv fur slavische Philologie, XIII, S. 387.
- 3) Weltgeschichte. Unter Mitarbeit von ... herausgegeben von Hans F. Helmolt. V. Band: Sudosteuroпа und Osteuroпа. V. Der slowenische und der serbokroatische Stamm, von Prof. Dr Wladimir Milkowicz, Leipzig und Wien 1905, S. 289.
- 4) Драгутин Прохаска, Зборник у славу Јагића, 1908, стр. 574.
- 5) Stanislave Siestrencewicz de Bohusz, Recherches historiques sur l' origine des Sarmates, des Esclavons et des Slaves. Edition populaire. Sine anno (oko 1800), St. Petersbourgh—Londres. I, 120.
- 6) Ватрослав Јагић, Изабрани краћи списи, Издање Матице Хрватске, Загреб 1948, стр. 20.
- 7) А. N. Рупин und V. D. Spasovic, Geschichte der slavischen Literaturen. Nach der zweiten Auflage aus dem Russischen übertragen von Traugott Pech. Autorisierte Ausgabe, I Bd. 1880, II Band 1880.
- 8) Павел Јосип Шафарик, Словенски Земевид, I изд. 1842, II 1845.
- 9) J. G. Kohl, Skizzen aus Natur und Volkerleben, 1851, im Artikel: Die Slawen und panslawistische Tendenzen, S. 197, 201. (Писано у лето године 1848).
- 10) Dr Hugo Franz Bracchelli, Hofrat, o. o. Professor, Die Staaten Europas, III Auflage, Brunn, 1876.
- 11) G. Lejean, Etnographie de la Turquie d' Europe, са паралелним немачким текстом: Ethnographie der Europaischen Türkei, Ergänzungsheft zu Petermanns Geographischen Mitteilungen, Gotha 1861.
- 12) Adrian Balbis, Allgemeine Erdbeschreibung, VII Auflage, bearbeitet von Jos. Chavanne, II Band, 1883, S. 783.

13) Eugene Pittard, *Les Peuples des Balkans, Esquisses anthropologiques*, Paris Neuchatel, s. a. (tj. sine anno, без назначене године штампања, али по свему изгледа да је књига штампана за време Првог светског рата).

14) Richard von Mach, *Beitrage zur Ethnographie der Balkanhalbinsel*, Petermanns Mitteilungen, 45 Band, 1889. S. 97.

15) Saint Rene Taillandier, *La Serbie au Dix-neuvieme siecle. I partie: Origines de la guerre de l' independance*. *Revue des deux Mondes*, 1 nov. 1868. P. 88. Drugi citat p. 92.

16) Op. cit. V. *La chute de prince Milosch*. R. d. d. M. 1 avril 1869, p. 568.

17) H. Massieu de Clerval, *Les Turcs et le Montenegro*, *Revue des deux Mondes*, 1 juin 1858, p. 603.

18) Cyprien Robert, *Les Slaves de Turquie (Serbes, Montenegrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares). Leurs ressources, leurs tendances et leurs progrès politiques*. Paris I—II tomes, 1844.

19) W. Rustow, *Der Krieg in der Türkei 1875—76*, Zurich 1876.

20) Rene Pinou, *L' Europe et la Crise Balkanique*, *Revue des deux Mondes*, 1 decembre 1908, p. 873.

21) Rene Pinou, *Le conflit Austro-Serbe*, *Revue des deux Monde*; 1 fevr. 1907, p. 661.

22) *Archiv fur slavische Philologie*, IV, 524.

23) Rene Pinou, *Le Montenegro et son Prince*, *Revue des deux Mondes*, 1 mars 1910, p. 92.

24) Nicolo Tommaseo, *Canti popolari Toscani, Corsi, Illirici, Greci*, Volume IV, Venezia, 1842. P. 19.

25) Johann Severin Vater, *Litteratur der Grammatiken, Lexica und Wortersammlungs n aller Sprachen der Erde*, II Ausgabe von B. Julg, Berlin, 1847. S. 354.

26) A. Ubicini, Le pays Serbe et la principauté de Serbie Souvenir de voyage. Revue des deux Mondes, 15 mai, 1864. P. 444, 445.

27) Rene Pinou, Le Conflit Austro-Serbe, Revue des deux Mondes, 1 fevr. 1907, p. 660.

28) Jacob Grimm, Wiener Allgemeine Literaturzeitung, 1815, S. 1179. V. J. Gr. Kleinere Schriften. IV Band. Recensionen und vermischte Aufsätze, I Theil, Berlin 1869. S. 439.

29) Jacob Grimm, Wuk's Stefanowitsch Kleine Grammatik verdeutscht und mit einer Vorrede, von J. G. 1824. V. takodje zbirku pod 28, Band VIII, str. 112.

30) B. Kopitars Briefwechsel mit Jacob Grimm, von Max Vasmer. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1937, Philosophisch-historische Klasse, Berlin 1938, S. 206.

31) Luis Leger, Le Monde Slave, voyage et littérature, Paris, 1873, p. 79.

32) Luis Leger, membre de l' Institut, Le Panslavisme et l' Interet français, Paris 1917, p. 8.

33) Charles Yriatres, La Bosnie et l' Herzégovine pendant l' Insurrection, Souvenirs de voyage. III Revue des deux Mondes, 1 juin 1876.

34) Ami Boue, La Turquie de l' Europe, I—IV, Paris 1840.

35) Paul Jos. Safarik's Geschichte des serbischen Schrifttums. Aus dessen handschriftlichen Nachlasse herausgegeben von Josef Jiricek, Prag 1865. S. 46—47.

36) Jacob Grimm, Kleinere Schriften, IV Band, Recensionen und vermischte Aufsätze, I Theil, Berlin 1869, S. 198.

37) Ватрослав Јагић, Народне пјесме Мухамеданаца у Босни и Херцеговини, Сабрао Коста Херман. Сарајево 1888. Archiv fur slawische Philologie, XI, S. 425, 439, 447.

38) Die Christlichen Unterthanen der Türkei in Bosnien und der Herzegowina, Ein Vortrag von G. Kinkel, Prof. Eidg. Polytechnikum.. Basel 1876, S. 5.

- 39) E. Denis. Professeur a la Sorbonne, La Grande Serbie, Paris 1915, p. 41.
- 40) Karl Braun-Wiesbaden. Wilhelm Gerhard's Gesänge der Serben. II Auflage. 1877. S. 34.
- 41) Henri Gaidoz, Les nationalités de la Hongrie: I, Les Serbes;. Revue des deux Mondes, 15 août 1876, p. 828—868.
- 42) Dr Heinrichs Berghans, Prof. in Berlin, Die Volker des Erdballs nach ihrer Abstammung und Verwandtschaft und ihren Eigentümlichkeiten, 2 Bande, 1845, 1847. II Band S. 313—314.
- 43) Dora D' Istria, La nationalité serbe d' après les chants populaires, Revue des deux Mondes, XXXV annee, tome 55, 1865, p. 315.
- 44) Auguste Dazon, correspondant de Г Institut. . L'Épopée Serbe, chants populaires heroiques (Serbie, Bosnie et Hertzegovine, Croatie, Dalmatie, Montenegro), Paris, 1888, p. XV—XVI.
- 45) Edmond Plauchut, La Nouvelle Serbie, Revue des deux Mondes, 15 décembre 1881, p. 905.
- 46) Michajlo Tersakovec, Kopitar und Vuk, Зборник у славу Ватрослава Јагића, 1908, стр. 465. Копитар шаље извештај an die Zentral-und-Polizei-Hof-Stelle.
- 47) F. H. Ungewitter. Die Türkei ... , 1854.
- 48) Anonymus (Emile Picot), Les Serbes de Hongrie, leur histoire, leurs privilèges, leurs eglise, leur état politique et social. Praque et Paris 1873.
- 49) Имбро Игњатијевић Ткалац, Успомене из младосги у Хрватској, Београд 1925 (превод са немачког), стр. 137.
- 50) J. G. Kohl, Skizzen aus Natur und Volkerleben, I Teil 1851, S. 378—79 im Artikel: Donau in ihren natürlichen und culturgeschichtlichen Verhältnissen.
- 51) Amand Freih. v. Schweiger-Lerchenfeld, BOSNIEN, Das Land und seine Bewohner, Wien 1878, S. 99.
- 52) Der Aufstand in der Herzegowina von Wilhelm Augerstein, 1875, S. 48.

53) Heinrich Kanner, Kaiserliche Katastrophenpolitik, Ein Stück zeitgenössischer Geschichte, Wien, 1922.

54) Rene Henry, Questions d' Autriche-Hongrie et Question d' Orient, Librairie Plou, Paris, s. a. (oko 1905).

55) Nouvelle Geographie universelle. La terre et les hommes. Par Elisee Reclus. I Tome, L' Europe Méridionale, Paris, 1876. II Tome, L' Europe Centrale, Paris 1878.

56) Emile de Laveley: En deca et au delà du Danube. Revue des deux Mondes, 1885. III La Bosnie. Les sources de richesse, les habitants, les progrès recens. R. d. d. M. 15 septembre.

57) Franz Miklosich, Vergleichende Grammatik der slawischen Sprachen, I, 2, Wien 1879. Видети и приказ Ватрослава Јагића у Archiv für slawische Philologie, IV, 489.

58) Deutsches Staatswörterbuch von Bluntschli und Brater. IX Band, 1865, sub voce Slaven, von Adolf Beer, S. 456.

59) Alexander F. Heksch, Die Donau von ihrem Ursprung bis an die Mündung. Eine Schilderung von Land und Leute des Donaugebietes. Wien 1881. S. 44—45.

60) Türkei und untere Donauländer, Meyers Reisebücher, IV Auflage, 1892.

61) Wilhelm Müller, Die orientalische Krisis in den Jahren 1875— 1877, Historisches Taschenbuch, begründet von Fr. v. Ranner, V. Folge, 7 Jahrgang, Leipzig 1877, S. 253.

62) Иван Франо Јукић, Путописи и Историско-Етнографски Радови, Писци Босне и Херцеговине, Сарајево “Свјетлост”, 1953.

63) Спиридон Гопчевић, Wahrheit über Makedonien, S. 44, цитира Француза Lavallee, али не спомиње у ком делу.

64) Meyers Handlexicon (Konversationslexicon), 1875, s. v.

65) Wilhelm Augerstein, Der Aufstand in der Herzegowina, LeipzigCassel, 1875, S. 44.

66) Hugo A. Bernatzik, Die neue grosse Völkerkunde. Volker und Kulturen der Erde in Wort und Bild, Bd. I. 1954.

67) Die heutige Türkei von Fr. v. Hellwald und L. C. Beck, Leipzig 1878.

68) Studien über Bosnien und die Herzegowina von Johann Roskiewicz, k. k. Major im Generalstabe, Leipzig, Wien 1868.

69) Reisen in Bosnien und der Herzegowina von D-r Otto Blau. Berlin, 1877. Anhang von H. Kiepert, II, Statistisches, S. 224 ff.

70) Schematismus almae missionariae Provinciae Bosnae Argentinae ordinis Fratrum Minorum S. P. Francisci observantium. Djakova 1855 et 1864.

71) Вјекослав Клаић, Хрвати и Хрватска, 1890, I, стр. 8.

72) Johannis Lucii, De Regno Dalmatiae et Croatiae, libri sex, 1666, lib. II cap. XII, De regni Croatiae finibus.

73) P. J. Safarik, Geschichte des serbischen Schrifttums herausgegeben von J. Jirecek, Prag, 1865, S. 28.

74) Paul Joseph Safariks, Slawische Altertümer. Deutsch von Mosig von Aehrenfeld, herausgegeben von Heinrich Wuttke, II Band, Leipzig 1844, S. 257.

75) Ватрослав Јагић, Хисторија књижевности народа хрватскога и српскога, 1867, стр. 142.

76) Цитирано према књизи Димитрија Руварца: Ево, што сте нам криви! Посвећено “Обзору”, Земун, 1895, стр. 14.

77) Catarina Sturzenegger, Serbien im europäischen Kriege 1914— 1915, S. 9 et passim).

78) Wilhelm Gerard's Gesänge der Serben, II Aufl. herausgegeben von Karl Braun-Wiesbaden, Leipzig, 1887, Karl Braun, Einleitung, S. 17 ff.

79) Die Occupation Bosniens und der Herzegowina durch k. k. Truppen im Jahre 1878, 1879. Kriegsarchiv Wien.

80) Les races, les religions, la nationalité en Bosnie-Herzegovine par Anatole Leroy-Beaulieu. Revue generale des sciences pures et appliquées. La Bosnie et l' Herzégovine. Paris, vers 1900.

81) Leopold von Ranke, Gesammelte Werke, Band Serbien und die Türkei im XIX Jahrhundert, Leipzig 1879, S. 455.

82) Charles Printa, La Bosnie et l' Herzégovine devant la future conférence, у часопису: Questions diplomatiques et coloniales, 16 fevr. 1909, p. 257.

83) Scotus Viator, R. W. (Seton Watson), Die südslawische Frage im Habsburger Reiche, Berlin, 1913. S. 595.

84) Ватрослав Јагић, Спомени мојега живота, Београд 1926 I, стр. 344.

85) Милан Марјановић, Савремена Хрватска, Београд 1913.

86) Jean Dornis, Un poete serbe Miloutine Boitch, Revue des deux Mondes, 15 mai 1918, p. 409—416.

87) Adam Mickiewicz, Vorlesungen über slawische Literatur und Zustände, gehalten im College de France in den Jahren 1840—1844. Deutsche Uebersetzung von Gustav Siegfried. I Theil, Leipzig und Paris, 184e, S. 258.

88) Handbuch der Geographie von D-r Hermann Daniel, III Auflage, II Teil: Die europäischen Lander ausser Deutschland, Leipzig 1872. S. 594.

89) Handbuch der Geographie von H. Daniel, bearbeitet von Prof. Dr Otto Delitsch, V Aufl. II Teil, 1882, S. 155.

90) F. H. Ungewitter's neuste Erd-Beschreibung und Staatenkunde, V Auflage, II Band, 1873, S. 257.

91) Hans Maier, Die deutschen Siedlungen in Bosnien.

92) Dr A. Feifalik, Ein neuer aktueller Weg zur Losung der bosnischen Agrarfrage. Wiener Staatswissenschaftliche Studien, XII—3, 1916. S. 139.

93) Charles Loiseau, Le Conflit Serbo-Croate, Revue des deux Mondes, 1 sept. 1896.

94) Prof. D-r Wiegand, Die nationalen Bestrebungen der Balkanvolker. Hochschulvortage fur Jedermann, Heft IX, Leipzig, 1898.

95) Bosnische Streifhchtei, Eine patriotische Warnung, Zurich, Verlagsmagazin, 1898. S. 8—11.

96) Eugen Ehrlich,.... Austr, S. 13.

97) Leopold Mandl, Die Habsburger und die serbische Frage. Geschichte das staatlichen Gegensatzes Serbiens zu Oesterreich-Ungarn. Wien, 1918.

98) Auguste Gauvain, Les origines de la guerre europeenne, 1915, p. 328.

99) Viconte de Caix de Saint-Aymour, La Bosnie et l' Herzégovine après l' occupation austro-hongroise. Revue des deux Mondes, jan. fevr. 1883, 559.

100) Relazione del Padre D' Alessio Comuleo sopra le cose della Turquia, Bibl. Barberin; No 3392.

101) Emile de Laveley, дело цитирано под 56: III, 323.

102) Opus citatum, III, 337.

103) Босна. Податци о земљопису и повијести. Сабрао јих и предао Вјекослав Клаић. У Загребу 1878. Стр. 71 и 98.

104) Gabriel Charne, La question religieuse en Bosnie et en Herzegovine, Revue des deux Mondes, 1 juin 1885, p. 639, 647.

105) Franz Maurer, Eine Reise durch Bosnien, die Savelander und Ungarn, Berlin 1870. S. 253—4.

106) Anatole Leroy-Beaulieu, L' Autriche-Hongrie en Bosnie-Herzegovine. Nationalités, Religions, Gouvernement. Revue des deux Mondes, 15 mars 1902, p. 294, 297.

107) Cyrille (Nom de plume de Ad. Bon D' Avril) Voyage Sentimental dans les Pays Slaves, Paris 1876.

108) Der grosse Brockhaus, II Band s. v. (sub voce Bosnien und die Herzegowina, Wiesbaden, 1953.

109) Emile de Laveley, Studija citirana pod 56, II, La Bosnie, Regime agraire et économie rurale, R. d. d. M. 1 aout, p. 523.

110) Friedrich S. Krauss, Slawische Volksforschungen, Leipzig 1908, S. 254.

111) Max Koch, Südöstliche Fahrt, Zurich, 1943.

112) Les persécutions des Yougoslaves, procès politiques 1908—1916. Avant-propos de Victor Berard, 1916.

113) August Heinrich Kober, Balkan, Jena 1924.

114) Prof. Michael Haberlandt und Prof. Arthur Haberlandt, Die Volker Europas und ihre volkstümliche Kultur, Stuttgart 1928.

115) Alexander Szana, Lander-und Völkerkunde Jugoslawiens. Land und Leute. Geschichte. Geographie. Kultur und Wirtschaft. Heidelberg 1921.

116) Houston Stewart Chamberlain. Die Grunlagen des Neunzehnten Jahrhunderts. IV Auflage. I Hälfte, München 1903; II Hälfte, Munhen 1903 (стране у продужењу).

117) Hermann Wendel, Kreuz und quer durch den slawischen Süden, Frankfurt—M. 1922.

118) Georges Y. Devas, La Nouvelle Serbie... Paris-Nancy, 1918.

ЧИЈА Ј Е БОСНА?

МИШЉЕЊА СТРАНИХ НАУЧНИКА И ПОЛИТИЧАРА О ЕТНИЧКОЈ ПРИПАДНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Садржај:

	Страна
I. Уводне речи.....	4
II. Становништво древне Босне по етничком карактеру.....	10
III. Чије су биле у прошлости Босна и Херцеговина?	14
IV. Писци који у БиХ утврђују само Србе.....	18
V. Писци који посредно признају БиХ искључиво српским.....	30
VI. Писци који сматрају б-х муслимане као Србе.....	36
VII. Писци који БиХ сматрају претежно српским.....	42
VIII. Приватне “статистике” XIX века о верском саставу становништва Босне и Херцеговине.....	49
IX. Преузимање, ширење и разрађивање ових “статистика” од других писаца.....	57
X. Турске “статистике”.....	65
XI. Развој католичке вероисповести до Окупације.....	66
XII. Резултати модерних статистичких пописа.....	69
XIII. Приватна коришћења тих резултата.....	75
XIV. Етничке промене за време Аустро-Угарске управе.....	78
XV. Национална свест појединих етничких група БиХ.....	82
XVI. Политички став и политичке аспирације појединих етничких група Босне и Херцеговине.....	88

XVII. Спољно-политичке рефлесије националности БиХ.....	93
Литература.....	97

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

На стр. 19, у 5 реду одоздо, стоји: “Морачаци”, а треба: “Морлаци”.

На стр. 21, у реду 15 одозго, стоји: “спојише”, а треба: “спојивши”.

На стр. 21, у 2 и 3 реду V става, стоји: “Хрваћане и Далматинце-Србе”, а треба: “Хрваћани и Далматинци-Срби”.

На стр. 22, у 6 реду одозго, стоји: “целокупној”, а треба: “целокупно”.

На стр. 22, у 10 реду одозго, треба испред и иза речи “Словени Турске” ставити наводне знаке. .

На стр. 28, у 9 реду одозго, стоји: “Слоевне”, а треба: “Словене”.

На стр. 29, у 2 реду одозго, стоји: “рспски”, а треба: “српски”.

На стр. 31, у 2 реду I става одозго, треба испред речи: “Нарочито ставити наводни знак.

На стр. 32, у 20 реду одозго, брисати реч “много”.

На стр. 48, у 2 реду наслова, стоји: “СТАТИТСТИКА”, а треба: “СТАТИСТИКА”.

На стр. 49, у 5 реду одозго, иза речи “публиковани” додати реч: “први”.

На стр. 49, у 10 реду одозго, иза речи “пореклу” додати реч: “њихових”.

На стр. 51, 18 и 19 ред су замењени. Прво долази ред који почиње речју: “међуто”, а потом ред који почиње речју: “затајивали”.

На стр. 51, у 22 реду одозго стоји: “сваком”, а треба: “оваком”.

На стр. 54, у 18 реду одозго, после речи: “добиван”, додати реч: “одбивши”.

На стр. 54, у 20 реду одозго, после речи: “број”, додати: “и”.

На стр. 60, после 3 реда додати нови став који гласи: “Број православних Срба износио је:”

На стр. 66, у 5 реду одоздо, стоји: “иноверје”, а треба: “иноверије”.

На стр. 67, у 1 реду одозго, стоји: “Ернст Дони”, а треба: “Ернст Дени”.

На стр. 70, у 3 реду одозго, после речи: “једнака је”, додати: “Са”.